Fortid og Nutid

2003
1 ▪ marts
Side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af arkivar, ph.d. Peter Henningsen (ansvarshavende redaktør), Københavns Stadsarkiv, Københavns Rådhus, 1599 København V. Tlf. 33 66 23 33, e-mail: *ph@kff.kk.dk* eller *Henningsen@mail.tele.dk*, cand. mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 København N. Tlf. 35 32 75 95, e-mail: *S.nexoe@pubhealth.ku.dk* og seniorforsker, arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 34, e-mail: *castello@mail.tele.dk*.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen mindst 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Sniff Andersen Nexø eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:
Billedet til venstre: Menig musketer af Slesvig-Holstenske nationale Regiment 1758. Billedet til højre: Menig musketer af Slesvigske nationale Regiment 1758 (Tegninger indsendt af regimentet til Centraladministrationen efter opfordring, Landetatens Arkiv, Krigskancelliet, Rigsarkivet). Se Jens Holmgaards artikel.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Marts 2003. Hefte 1. Side 1-80

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

»Sygdommen kom som en Explosion«

Den spanske syge i Danmark

Lene Otto

Fortid og Nutid, marts 2003, s. 3-25

I 1918-19 oplevede Verden et meget konkret resultat af den tiltagende globalisering. Voldsomme influenzaepidemier ramte lokalt over hele kloden i løbet af få måneder fra foråret 1918. Influenzaen, som blev kaldt »den spanske syge«, forsvandt dog næsten lige så hurtigt igen i løbet af foråret 1919. Epidemien er ikke herostratisk berømt på samme måde som pesten eller koleraen, skønt det anslås, at der døde mere end 25 millioner mennesker i verden i løbet af det år, sygdommen rasede. Da epidemien ikke bredte sig langsomt fra egn til egn som fx koleraen havde gjort, men brød ud næsten samtidig overalt på alle kontinenter, havde ingen lande kunnet tage sundhedspolitiske forholdsregler.[1]

Artiklen stiller spørgsmålet: Hvordan håndterede de danske medicinske autoriteter en sygdom, hvis årsag var ukendt og kontroversiel, og hvordan blev de forskellige medicinske behandlinger opfattede og begrundede af lægerne under disse omstændigheder? Tesen er, at en undersøgelse af den medicinske og sundhedspolitiske håndtering af epidemien kan give et indblik i tidens terapeutiske perspektiv, forstået som både et system af viden og et sæt af sociale praksisformer.

Lene Otto f. 1960, ph.d., lektor ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet »*Rask eller lykkelig. Sundhed som diskurs i Danmark i dette århundrede*«, 1998; »*Folkesundhed og risikostyring. Sygdomsforebyggelse og sundhedspolitik i et kulturhistorisk perspektiv*«, L. Uhrenfeldt m. fl. (red.): Fokus på sygeplejen, 2001, »Medicine, Disease, and culture«, Ethnologia Scandinavica 1993 og »Helbredet eller hele tilværelsen«, Filosophia 1996.

I løbet af vinteren 1918-1919 døde ti influenzapatienter efter at være blevet åreladet af overlæge Victor Scheel.[2] De var indlagt på Afd. B på Bispebjerg Hospital med voldsom lungebetændelse som følge af den spanske syge. Åreladning blev taget i anvendelse af Scheel i et sidste forsøg på at lindre lidelserne hos de patienter, som på grund af lungebetændelse lå med en meget kraftig puls. Behandlingen bestod i at udtømme 400-500 cm^3 blod af patienten, hvilket *»gav nogen øjeblikkelig Lettelse, men formaaede ikke at redde Livet for nogen af dem«*. Det var den beklagelige konklusion dr. Scheel præsenterede tilhørerne for i sit foredrag for Medicinsk Selskab i København året efter.[3]

Hos den enkelte patient opstod sygdommen pludseligt med kuldegysninger og feber over 40 grader, ikke sjældent med næseblødning. Flere fik lungebetændelse og bronkitis. Nogle steder transporterede man de syge til epidemihuse eller, som i København, til hospitaler. De praktiserende læger var uenige om det ønskværdige i at bringe patienterne til hospitaler, for som en læge peger på i sin efterfølgende indberetning til Sundhedsstyrelsen, var det et risikofyldt foretagende, da man-

Fig. 1. Victor Scheel – om hvem en apotekersøn fra Bispebjerg Hospital mange år senere erindrede: »Han var en ret lille, slank mand, rank som en stabssergent og med en ejendommelig, næsten maskinmæssig gang. Han var af få ord, men med venligt smilende øjne i det skarptskårne ansigt« (Marcussen, se note 27, s.108. Foto: Medicinsk-Historisk Museum).

ge patienter døde af transporten, hvor portører måtte fragte dem på bårer ad de smalle trappeopgange i det københavnske boligbyggeri. Faren blev ikke mindre af, at folk først blev indlagt, når de var så stærkt afkræftede af sygdommen, at de praktiserende læger ikke længere turde tage ansvaret. Derfor var dødeligheden på hospitalerne også forholdsvis stor.

På Bispebjerg Hospital alene blev der i gennemsnit indlagt 25 patienter om dagen, og det kan diskuteres om de 849 døde influenzapatienter, som var epidemiens samlede antal dødsfald på Bispebjerg Hospital, var udtryk for en høj dødelighed, for i sådanne krisesituationer er tal relative. I hvert fald udregnede omtalte overlæge Scheel afdelingens dødelighed på denne, for den videnskabelige reputations særdeles skånsomme måde: »*Fradrager man dem, der døde i Hospitalsopholdets første og andet Døgn samt dem, der led af kroniske Sygdomme, og som jo har ringe Modstandsevne selv overfor smaa Pneumonier bliver Dødeligheden af dem, man kan sige er behandlede, 20pCt., en høj Dødelighed ganske vist, men neppe større end ved nogen anden Behandling*«. Alligevel imødegår han straks en eventuel kritik af behand-

lingsindsatsen på Bispebjerg Hospital med disse ord: *»Man kunde spørge: hjælper overhovedet alt det, vi gør, noget? Jeg tror det; jeg har det Indtryk, at vi gennem Anvendelse af disse Midler har holdt nogle Patienter oppe, indtil Krisen var overstaaet«.*[4]

Behandlingsformerne er en vigtig del af en periodes forestillinger om sygdom – dens terapeutiske perspektiv.[5] Lægevidenskaben kunne i begyndelsen af det 20. århundrede anvise tre behandlingsformer ved infektionssygdomme: antiseptik, udtømmelse og styrkelse af kroppen. En antiseptisk behandling virkede direkte på kroppen ved at dræbe de mikroorganismer, der forårsagede infektionen. Udtømmelser var en traditionel behandlingsmetode, hvor der med forskellige kemiske purgerende (dvs. udrensende) midler fremkaldtes udtømmelser fra mavesæk, blære, tarme og porrer, samt selvfølgelig aftapning af blod.[6] Endelig kunne man stimulere kroppens egen forsvarsevne med velprøvede midler såvel som nye laboratorieproducerede kemoterapier, vacciner og forskellige former for serum. Kendetegnende for alle de valgte behandlingsformer såvel som de præventive midler er, at de er hentet fra behandlingen af andre sygdomme. Ingen midler virker specifikt på influenza.

Victor Scheel har givetvis ret, når han for sit eget vedkommende beskriver sine handlemuligheder på denne måde: *»Da jeg saaledes ikke kunde se nogen Mulighed for en kausal eller specifik Terapi ved disse Pneumonier, maatte vore Bestræbelser ligesom ved andre Pneumonier gaa ud paa gennem Anvendelse af Stimulantia og Hjertetonica at holde Organismens kræfter oppe under Kampen mod Infektionen«.*[7] Af citatet fremgår det, hvordan han i den konkrete behandlingssituation er splittet mellem det moderne videnskabelige synspunkt, at de fleste sygdomme kan anskues som entiteter, hver med sin årsag, forløb og symptomer, som følgelig kræver *»en kausal eller specifik terapi«*; og en mere metaforisk sygdomsforståelse, hvor det handler om at styrke og stimulere en empirisk upåviselig livskraft. I lægevidenskaben var man, trods positivismens ubestridelige sejr her i begyndelsen af 1900-tallet, også afhængig af metaforer som livskraft, når sygdom skulle forklares og gøres meningsfuld.

Influenzaepidemien, der var den mest dødelige epidemi siden pesten og som ydermere primært ramte de stærke generationer mellem 15 og 40 år, udfordrede altså den videnskabelige forestilling, som på dette tidspunkt var under udvikling, om specifikke infektionssygdomme forårsaget af én specifik mikrobiologisk smittekilde – men det var ikke ensbetydende med en behandlingsmæssig nihilisme.[8] På trods af gennembrud inden for bakteriologien i 1880'erne og 90'erne, og på trods af videnskabeliggørelsen af medicinen, så den i højere grad kom til at hvile på viden om årsagssammenhænge og ikke blot på erfaringer, var det tilsyneladende god skik at kombinere mange forskellige behandlingsmetoder. Specifikke sygdomme eksisterede i teorien, men i praksis blev sygdomme med samme symptomer, fx tidens tuberkulose, malaria og influenza, behandlet med de samme metoder og midler. Under alle omstændigheder var den traditionelle afventende holdning, hvor infektionssygdomme blev mødt med en tålmodig, afventede opmærksomhed overfor naturens egne lægende kræfter, blevet en utænkelig praksis for en læge i begyndelsen af det 20. århundrede.

Hvad er rationel behandling?

Det farligste ved influenzaen var den ledsagende lungebetændelse, som man er særligt modtagelig for, når luft-

Fig. 2-3. Bispebjerg Hospital blev bygget i 1913 efter pavillonsystemet, hvor de epidemiske sygdomme lyset blev tillagt stor betydning for helbredelsen, ligesom streng hygiejne og ordnede forhold på afdelin-

vejens slimhinder er svækket af influenza. På grund af den spanske syges voldsomme karakter og hurtige udvikling var hurtig handling nødvendig, og de videnskabelige diskussioner trådte noget i baggrunden. Der foregik diskussioner i laboratorier, i Sundhedsstyrelsen og i fagblade, men de ændrede ikke afgørende på mange lægers mere praktiske forståelse af sygdommens natur. Det var denne intuitive forståelse, der gjorde dem i stand til at forebygge og behandle rationelt, selvom sygdommen ikke kunne forklares videnskabeligt.

Ifølge den gængse opfattelse lå lægernes behandlingsteknikker meget langt fra det, der i samtiden blev betegnet som kvaksalveri, netop fordi de var rationelle. Følgelig var overlæge Scheel heller ikke plaget af nagende tvivl mht. valg af medicinsk behandling: »*Terapien maa baseres dels paa de Erfaringer, man har fra Behandling af andre Pneumonier og dels paa, at den maa anerkendes som rationel. En behandling, som jeg ikke har kunnet se hviler paa et rationelt Grundlag, eller som jeg endog maatte anse for irrationel har jeg naturligvis ikke villet anvende*«.[9]

Den videnskabeligt set mest rationelle behandling i begyndelsen af det 20. århundrede var naturligvis den moderne antiseptik, både når det gjaldt forholdsregler mod sygdommen og når det gjaldt behandling. Behandlingen bestod først og fremmest i med alle til rådighed stående kemiske midler at dræbe bakterier og mikroorganismer i kroppen. Arsenik, kinin og salvarsan blev anvendt i stor målestok. Det forhindrede dog ikke Victor Scheel i at supplere med tilsyneladende uvidenskabelige metoder som fx åreladning, der efter mange års prædikat som overtro blev taget i anvendelse under influenzaepidemien som en rationel behandlingsmetode.[10] Når over-

kunne isoleres fra hinanden i forskellige bygninger. Alle vinduer i sygestuerne vendte mod sydøst, da gerne var uomgængelig (Fotos: Medicinsk-Historisk Museum).

læge Scheel forsikrer, at han aldrig benytter sig af irrationelle metoder, er det fordi åreladning i den bakteriologiske æra får en ny rationalitet som en renselse af kroppen. Fra 1500-tallet skulle åreladning skabe balance i kroppens fire legemsvæsker, i forhold til hvilke af de fire temperamenter patienten tilhørte. Åreladning som behandlingsmetode forsvandt, efterhånden som denne teori blev afløst af en ny indsigt i kroppens funktioner. I den moderne bakteriologiske æra blev åreladning forbundet med forestillinger om hygiejne; en måde at slippe af med urenhederne i kroppen.[11] Også andre behandlingsformer har kunnet indgå i flere perioders terapeutiske perspektiv; fælles for dem er, at de er *symptomatiske,* dvs. at der tilvejebringes synlige og forudsigelige fysiologiske virkninger: brækmidler får patienten til at kaste op, svedfremkaldende midler får patienten til at svede, opium får ham til at slappe af og åreladning sænker pulsen og giver patienten lidt ro. Det er behandlingsmetoder, der så at sige imiterer naturen og som beviser, at lægen kender til de kropslige processer, der karakteriserer sygdom og sundhed.

Flere læger udover Victor Scheel diskuterede seriøst åreladning som behandling af influenza i *Ugeskrift for Læger* i årene 1918 og 1919. Debatten blev indledt af kredslæge Lemche: »*Jeg er kommet til at tænke derpaa ved i den nuværende Influenzaepidemi at se, hvor forholdsvis hyppigt det sker, at en Næseblødning eller en tilfældig Menorrhagie har en pludselig Bedring af Tilstanden til Følge, saavel i ukomplicerede som i med Lungesygdomme komplicerede Tilfælde. Det er ganske øjensynlig Blodudtømmelse, der er Aarsag til Bedringen, og i de Tilfælde, jeg har set, har Bedringen holdt sig*«.[12]

Heri var dr.med. Hans Jansen fra den midlertidige medicinske Afd. D på

Bispebjerg Hospital ikke enig. Han havde gjort forsøget med fem patienter hvoraf to døde og én fik store komplikationer: »*Disse Stikprøver har derfor bestyrket mig i de ovennævnte Betragtninger og i den Mening, at Aareladning som Regel ikke er indiceret ved Influenzapneumon*«.[13] En anden læge, P. Nielsen fra Fredericia, supplerede med at anbefale en anden gammel behandlingsmetode, nemlig kopsætning, som i hans praksis blev foretaget af »*en tysk indvandret Barber, som var ret renlig og fiks paa Fingrene, under min Opsigt*«.[14] Overlæge Scheel vurderede effekten af sin egen behandling af influenzapatienter med åreladning på denne måde. »*Jeg har ikke Indtryk af, at Aareladning paa nogen Maade har skadet dem, men Lungernes Tilstand var saaledes, at en hvilken som helst Behandling maatte blive uden Virkning*«.[15] Det har han utvivlsomt ret i, men en god læge undlod ikke at behandle af den grund.

Valget af behandlingsmetoder repræsenterer altid en erfaringsmæssig og en videnskabelig viden, men deres betydning og mening må også søges inden for en bestemt kulturel kontekst. Behandlingerne må forstås både i relation til et kognitivt forklaringssystem, og til det mønster af relationer mellem patient og læge, som efterhånden kan udvikle sig til et socialt ritual.[16] Nok dikterer den moderne lægevidenskabs empirisme, at alle aspekter af den kliniske praksis skal kunne måles, at intet kan accepteres alene på grundlag af tro eller overbevisning, samt at kun de terapier, der baserer sig på kliniske forsøg, kan accepteres; men i den konkrete behandlingssituation ligger der også en forventning om, at der gøres noget og at der kommer en synlig virkning. Derfor bestemmes samspillet mellem læge og patient ikke alene af rationelle overvejelser. Patientens forventninger om, hvordan en behandling skal kunne føles, er ikke uden betydning for en periodes terapeutiske perspektiv. Som ovennævnte dr. Nielsen sagde om anvendelsen af kopsætning som metode i sin praksis: »*Enkelte ældre Folk, som i mange Aar har brugt Kopsætning, har jeg ladet vedblive dermed, naar de mente, at de ikke kunne undvære denne Tapning. Blodmængden har varieret mellem 1/2 til 1 Liter. Ovenpaa Blodudtømmelsen har jeg altid ordineret rigelig Drikning*«.[17]

Den højt priste kritiske og rationelle tankes triumf over gammel overtro i slutningen af 1800-tallet førte således ikke direkte til en ændring af relationen mellem læge og patient, for sådanne forandringer er ikke primært en intellektuel proces, men indgår i en konkret, social og kulturel sammenhæng.

Den spanske syge i Danmark

I begyndelsen af 1900-tallet havde soldaternes bedre ernæringstilstand, vaccinationer, kirurgi og mange epidemiers forsvinden ændret krigsbilledet, så færre soldater døde af sygdom end i kamp. Den nye situation havde skabt en optimisme i lægekredse, som bl.a. kom til udtryk i *Ugeskrift for Læger* i januar 1918. I en redaktionel artikel, som må være skrevet af en af de to redaktører, Valdemar Bie eller Victor Scheel, hyldes videnskabens rolle i sygdomsbekæmpelsen: »*De epidemiske Sygdommes Ulykker, som tidligere Krige bragte over Samfundene, har Videnskaben, støttet til kraftige Statsorganisationer, i alt væsentligt kunne beskytte Folkene mod under den nuværende Krig. (…) En anden Sag er det, at Situationen intetsteds er saaledes, at der er fornuftig Grund til at frygte nogen Fare for os, naar Grænserne aabnes; naar naive og forskrækkede Mennesker i Aviserne har udmalet alle de Farer, der i denne Henseende skulde true os baade nu i Vinter og efter Kri-*

Fig. 4. Dr. Gabriel Tryde (1860-1951) blev formand for Sundhedsstyrelsen midt under den spanske syge. I Sundhedsstyrelsen samledes alle informationer om landets sygelighed og dødelighed, og her blev der både taget initiativ til – og besvaret – sundhedspolitiske spørgsmål. Sundhedsstyrelsen var blevet etableret i 1909 efter forslag fra Medicinalkommissionen (1908-21), som Tryde selv var medlem af fra 1910. Se også note 22 (Foto: Københavns Bymuseum).

gen, har deres Forskrækkelse ikke haft noget Grundlag i særligt Kendskab til Forholdene eller Evne til at bedømme Situationen«.

Desværre var det ikke de optimistiske læger, men de naive og forskrækkede mennesker, der fik ret. Allerede den 10. og 11. juli bringes de første historier i *Politiken* om influenza blandt mandskabet inden for hær og flåde. Ikke færre end 36 menige og en sergent er angrebet af influenza på Taarbæk Hotel, som midlertidigt er omdannet til lazaret på grund af krigen. Sygdommen spredte sig tilsyneladende ad en rute fra Tårbæk, ad Strandvejen via Østerbro til Christianshavn.[18] Det første dødsfald synes at være indtrådt den 13. juli, men først den 15. juli 1918 nævnes for første gang den spanske syge i Sundhedsstyrelsens journaler.[19] Det drejer sig om en »*Indberetning ang. Foranstaltninger i anledning af den spanske syge på en fabrik i Landskronagade*«. I løbet af juli måned kommer der flere indberetninger til Sund-

hedsstyrelsen og den 30. juli kommer der en anmodning fra byfogedkontoret i Ribe om lån af et telt til isolering af patienter på grund af den truende influenzaepidemi ved en russisk fangelejr. *Politiken* skriver en beroligende leder den 16. juli under overskriften »Den Spanske Syge«, men da sygelisterne for juli måned offentliggøres, viser det sig, at 38.021 personer er angrebet, og så er det endda sommer!

Den 3. august modtager Sundhedsstyrelsen et brev fra Undervisningsministeriet med et spørgsmål om forlængelse af skoleferien i anledning af influenzaen. På det tidspunkt er situationens alvor gået op for det centrale sundhedsstyre i landet. Alligevel udtaler Københavns stadslæge Axel Ulrik i et interview i *Politiken* den 29. september: »*Influenzaen raser mest i Skolerne; men jeg raader ikke til at lukke. Først naar Influenzaen antager Karakter af en ren Pest, vil jeg tilraade at lukke ikke alene Skolerne, men ogsaa Teatrene. At lukke Skolerne nu anser jeg for et alvorligt Indgreb*«. Selvom stadslægen afdramatiserer sygdommen, er flere og flere overbeviste om, at der er tale om en epidemi, men embedslægerne er tøvende og tør ikke rigtig foretage sig noget uden at have konfereret med Sundhedsstyrelsen.[20] Det er nemlig ret afgørende, hvordan såvel de centrale sundhedsmyndigheder som de lokale epidemikommissioner definerer situationen. Politisk er det et stort skridt at beslutte at tage en sygdom under offentlig behandling og dermed lade epidemiloven træde i kraft.[21] En sådan beslutning indebærer nemlig, at hvert enkelt sygdomstilfælde skal indberettes, at ethvert individ har krav på hospitalsbehandling, og at der skal iværksættes desinfektionsforanstaltninger af private hjem for det offentliges regning. Så det er ikke så mærkeligt, at myndighederne tøver, antallet af smittede taget i betragtning. Den 30. oktober udsender dr. Gabriel Tryde, som midt under epidemien har overtaget embedet som formand for Sundhedsstyrelsen, et cirkulære til lægerne om at meddele og optegne iagttagelser om influenzaepidemien.[22] Situationens alvor synes tydelig for enhver.

Lukning af skolerne var en forholdsregel som aldrig var taget i anvendelse før, men det blev den nu. I et cirkulære af 12. oktober 1918 fra Sundhedsstyrelsen til kredslægerne lukkes skolerne i Københavnsområdet til den 20. oktober, så de kan rengøres og udluftes. Denne forebyggende foranstaltning er endnu et levn fra en ældre smitteforestilling, hvor sygdom kan overføres uafhængig af personkontakt. Efter genåbningen af skolerne skal der fortsat rengøres oftere end vanligt. I det øvrige land kan skoledirektioner og amtslæger i fællesskab beslutte at lukke skoler i perioder. Videre hedder det i cirkulæret: »*Samtidig har Sundhedsstyrelsen ved Henvendelse til Justitsministeriet udvirket, at der gennem Politiet er givet Biografteatrene her i Staden Paalæg om mellem hver Forestilling at gøre et saa langt Ophold, at Lokalerne kan grundigt udluftes, og daglig at underkaste Lokalerne en forsvarlig Rengøring. Et tilsvarende Paalæg vil kunne gives af Politiet i andre Købstæder, hvor Influenzaen optræder med et større Antal Tilfælde*«.

I befolkningen og hos de praktiserende læger er der en stigende undren over, at myndighederne ikke rigtig foretager sig noget. Reservelæge C.D. Bartels spørger i et indlæg i *Ugeskrift for Læger*: »*Med Spænding spørger man da, hvilke Foranstaltninger der fra det offentliges Side bliver truffet for at forhindre, at denne meget farlige og smitsomme Sygdom, som vi Læger aldeles ikke staar rustede imod, skal brede sig yderligere blandt Befolkningen?*«.[23] Til det svarer stadslægen ugen efter: »*De praktiserende Læger maa gøre sig klart, at der ikke er stort at*

vente af offentlige Foranstaltninger mod Influenzasmitte. Hovedvægten maa lægges paa den personlige Profylakse, Undgaaen af unødvendigt Samkvem ved Møder, Forlystelser og Samfærdselsmidler, Renselse af Hænder og Svælg, Forsigtighedsregler overfor Draabeinfektion (Flügge), endelig Isolation af de syge og de syges Hjem, saa vidt Hensynet til Patienternes omhyggelige Pleje tillader det«.[24]

De medicinske autoriteter er heller ikke så optimistiske mere. I *Ugeskrift for Læger* offentliggøres i september flere videnskabelige artikler om influenzaen, bl.a. af Victor Scheel, der her anbefaler at give massive doser acetylsalicylsyre og kinin til influenzapatienter. Af Sundhedsstyrelsens journalbøger fremgår det, at situationen hen i oktober er så alvorlig i København, at Direktoratet for Københavns Hospitalsvæsen anholder om Justitsministerens samtykke til, at tuberkuloseafdelingen på Øresundshospitalet midlertidig tages i brug til influenzapatienter.[25] Det samme anmoder amtslægen i Roskilde om den 4. november, og dagen efter indløber en anmodning fra Assens Sygehus om tilladelse til at benytte halvdelen af Tuberkulosehospitalet til influenzapatienter. For en kort stund må hensynet til udbredelsen af tuberkulosen vige til fordel for den grasserende influenzaepidemi. Tuberkulosen havde ellers ubetinget været den smitsomme sygdom, der blev taget mest alvorligt, og som var genstand for den største opmærksomhed fra staten, befolkningen og lægevidenskaben.[26]

Rundt om i København oprettes nødlazaretter, bl.a. på Regensen og i den gamle Rigsdagsbygning i Fredericiagade. I november åbnes OddFellow Palæet, som ordenen har stillet til rådighed for de dårligst stillede influenzapatienter, som ikke er medlem af en statsanerkendt sygekasse. Sverige skænker gennem den svenske generalkonsul Karlson 100 monterede senge til dette hjælpelazaret, som arbejder direkte under Sundhedsstyrelsens kontrol.

Hospitalerne i København er nemlig mere end overfyldte, ikke mindst det ret nye Bispebjerg Hospital, hvor apotekerens søn Einar Marcussen mere end 40 år senere erindrer den forfærdelige vinter: »*I den værste tid kunne tilgangen af patienter være så voldsom, at sygevognene måtte holde uden for den overfyldte port og patienterne herfra bringes ind. Da epidemien var på sit højeste, var stemningen blandt de voksne så dyster, at også vi børn følte os trykket. Stor sorg vakte det på hospitalet, da en ung livsglad pige, som var forlovet med en af de unge lægekandidater, døde efter blot to dages sygeleje. Hun var datter af oldfruen, fru Hansen«.*[27] Samtidig meddeler Sundhedsstyrelsen, at »*der intet er til hinder for at Apotekerne holder aabent saalænge Influenzaepidemien varer ogsaa efter den påbudte Lukketid«,* hvilket kan være svært nok, når situationen ser ud som på Bispebjerg Hospital: »*I apoteket var de fleste af personalet en overgang syge, men min far holdt skansen og blev – trods et lettere feberanfald – på sin post. Også blandt læger og sygeplejersker var mandefaldet stort, og de endnu raske var ved at segne af træthed og overanstrengelse. Jeg kan endnu se min far med mørk mine komme op fra apoteket en søndag formiddag og sige til mor: »I nat døde der 27««.*[28]

Sygdomsforståelse og smitteteorier

Da Statens Sygekasseinspektorat i 1919 opgjorde det samlede antal af deres godt 1.1 millioner medlemmer, som havde været ramt af influenza, fik de det til ca. 15%. I alt havde 86.815 mandlige og 78.492 kvindelige syge-

Fig. 5. OddFellow-palæet i København åbnes i november 1918 som lazaret for influenzapatienter, der ikke er medlem af en statsanerkendt sygekasse. De økonomisk dårligt stilede patienter kan nyde godt af de hundrede monterede senge, som Sverige har skænket broderlandet. Hjælpelazarettet fungerer direkte under Sundhedsstyrelsens kontrol (Foto: Københavns Bymuseum).

kassemedlemmer været syge, hvilket, ifølge deres udregning, overført på hele befolkningen gav 139.446 mænd og 126.281 kvinder. Ud af den samlede befolkning var de 265.727 syge i løbet af perioden 1.7.1918 til 1.7.1919. Mere end hver tiende havde tillige haft lungebetændelse. Udfra disse tal udregnede de den samlede dødelighed i befolkningen til 6.983 personer. *Medicinalberetningen for den danske Stat*, udgivet 1920 af Sundhedsstyrelsen, kom dog frem til større tal, idet de angav 710.000 influenzatilfælde, og så sent som i 1991 har to epidemiologer udregnet det samlede antal dødsfald i Danmark til 11.400, altså knapt det dobbelte af hvad Sygekasseinspektoratet var kommet frem til.[29]

Modsat næsten alle andre sygdomme ramte den spanske syge kun sjældent spædbørn og gamle. Det var unge og voksne, det gik hårdest ud over, hvilket måske var medvirkende til, at den gjorde så voldsomt indtryk på samtiden. Victor Scheel havde også en forklaring på dette forhold: »*Dette kan ikke alene være en Funktion af Alder, ti saaledes har Forholdet ikke været i tidligere Epidemier, men kan fornuftigvis kun fastslaas som Resultat af en Immunitet fra den forrige Epidemi. Selv om denne Immunitet ikke er absolut er den dog saa udtalt, at den viser Identiteten af »den spanske Syge« med den forrige pandemiske Influenza«.*[30]

Trods usikkerheden om dødeligheden og om ligheden mellem denne og

tidligere influenzaepidemier, var den spanske syge et første sikkert tegn på et nyt sygdomsmønster, hvor sygdomme, der før havde været lokale, blev globale. Det skyldtes ikke mindst industrialiseringen i 1800-tallet, som medførte en form for globalisering, hvor varer og mennesker i uhørt grad bevægede sig rundt på kloden. I Europa kendte man godt sygdomme som influenza, mæslinger, difteri og skarlagensfeber, men fra 1860'erne bredte de sig i foruroligende grad, og epidemier slog i bølger ind over Danmark. Dødeligheden var høj, især for børnenes vedkommende, hvilket især skyldtes det allerede nævnte faktum, at man stod magtesløs overfor følgesygdomme som lungebetændelse.[31]

Victor Scheel, som havde sammenfattet sine kliniske erfaringer i ovennævnte foredrag til Det Medicinske Selskab, kan ses som en repræsentant for den internationale lægevidenskab, der forskede i og diskuterede årsagen til influenza samt dens behandlingsmuligheder. Forskningen havde stået på siden den store epidemi af russisk influenza omkring 1890, hvor man var gået bort fra den hidtidige opfattelse, at årsagen til influenza skulle søges i meteorologiske forhold som pludselige skift i vejret, hvilket havde været anset for den mest sandsynlige forklaring på, at sygdommen ofte ramte pludseligt og bredt. Den tyske hygiejniker og bakteriolog Pfeiffer havde fundet en ny karakteristisk bakterie, som han mente fremkaldte sygdommen, hvorfor den blev kaldt influenzabacillen.[32] Naturligt nok var det den man ledte efter i de kliniske undersøgelser i 1918, og som blev ivrigt debatteret i *Ugeskrift for Lægers* spalter, men resultaterne var på ingen måde entydige. Flere læger mente, at sygdommen blev fremkaldt af pneumococcer, mens direktøren for Statens Seruminstitut Thorvald Madsen støttede teorien om »Pfeiffer's bacil«. Trods intense forsøg kunne ingen positivt identificere en enkelt mikrobe, som kunne være årsagen.

Internationalt var det Pasteurs teorier der dominerede mikrobiologien totalt og som dermed satte dagsordenen for forskning i smittefarlige sygdomme. Alligevel var der røster, der talte imod bakterieteorien som eneste forklaring. Modargumentet var, at sygdommen også brød ud som isolerede tilfælde uden forudgående personkontakt. Derfor var luft stadig under mistanke som det medium, der befordrede smitte. Masser af læger var influeret af denne ældre smitteforståelse, hvor et bestemt sted kunne være smittebærer – en slags lokal miasme, som nærede bestemte mikroorganismer.[33] Tanken om smitte via luften ansås ellers ikke længere for en rationel, videnskabelig forklaringsmodel, men den virkede rationel nok i en praktisk anvendelse. Andre fremførte det synspunkt, at influenza slet ikke var en specifik sygdom. Derfor kan man ikke tale om én sygdomsforståelse – forståelsen af influenzaen blev etableret på baggrund af mange stemmer og mange erfaringer

De praktiserende læger havde ikke så mange kliniske erfaringer, men til gengæld havde de gjort sig mange betragtninger om sygdommens epidemiologi, dvs. dens smittekilder og spredningsveje. De centrale sundhedsmyndigheder var meget interesseret i lægernes erfaringer og iagttagelser og udsendte derfor i maj 1919 et skema til alle landets læger med 22 spørgsmål, omfattende både de kliniske og de epidemiologiske forhold*: »Oplysninger om Influenza'en under dens Optræden i Danmark i Aarene 1918-19«.* Dette var et undtagelsestilfælde pga. krisen, for landets læger var ellers ifølge loven kun pligtige til én gang om året at bidrage til amtslægens medicinalberetning til Sundhedsstyrelsen. Derfor blev lægerne i denne henvendelse for-

Fig. 6. Bakteriologien var en ny videnskab i begyndelsen af 1900-tallet. Carl Julius Salomonsen (1847-1924) blev på Københavns Universitet i 1883 indehaver af verdens første lærestol i bakteriologi. Som professor i patologi ledede han frem til 1910 laboratoriet i Ny Vestergade, hvor den nye generation af bakteriologer fik deres praktiske uddannelse, og hvor han også lavede serumterapeutiske studier. Fotografiet er fra Salomonsens kursus i bakteriologi i 1905. Salomonsen var endvidere medstifter af Medicin-historisk Museum samt leder af Dansk medicin-historisk Selskab fra dets stiftelse i 1917. Efter lokaliseringen af kolera-bakterien i 1884 var der stor optimisme med hensyn til muligheden for at udrede årsagsforholdet mellem bakterier og en række epidemiske sygdomme. Således var direktøren for Statens Seruminstitut Thorvald Madsen (1870-1957) og andre læger overbeviste om eksistensen af en influenzabakterie, som i 1892 var blevet beskrevet af den tyske læge Richard Friedrich Pfeiffer (1858-1945) (Foto: Medicinsk-historisk Museum).

sigtigt opfordret til at bidrage til »*Fællesforskningen*«.[34]

I brevet fra Sundhedsstyrelsens formand G. Tryde anmodedes de praktiserende læger om »*saafremt De maatte have Interesse derfor, inden Udgangen af Maj Maaned d. A. at indsende til den en Besvarelse af saa mange som muligt af nedenstaaende Spørgsmaal*«. Trods forsigtigheden i formuleringen må lægerne i Sundhedsstyrelsen have regnet med, at deres kollegaer rundt om i landet opfattede deres embede som et kald, for de foreslog videre: »*Skulde De være i Besiddelse af egentlige statistiske Oplysninger, bedes de medgivne*«. Faktisk viste det sig, at mange praktiserende læger sad og syslede med sådanne statistiske opgørelser, når de ikke var på sygebesøg hos deres patienter, for flere vedlagde skemaet særlige ark med sirligt håndtegnede kurver og tabeller.

Besvarelserne på Sundhedsstyrelsens skema ligger til grund for det følgende forsøg på at tegne et billede af det syn, datidens praktiserende læger havde på den netop overståede influenzaepidemi. Det drejer sig især om deres syn på årsagforhold og smitteve-

je. Det er karakteristisk for indberetningerne, at de er en blanding af videnskabelige og hverdagslige iagttagelser samt betragtninger over folks moralske vandel i almindelighed. Der er indkommet skemaer fra alle egne af landet, og kun få læger har svaret som denne læge fra Ebberup: »*Da jeg under saa godt som hele Influenzaepidemiens Optræden i mit Praxis-omraade selv laa syg uden Vicar beklager jeg at maatte indsende blankt Skema*«.

»Oplysninger om Influenza'en under dens Optræden i Danmark i Aarene 1918-19«

De fleste læger oplevede, at sygdommen kom meget pludseligt til deres egn, hvad gjorde det svært for dem at udtale sig om smittekilder og smiteveje: »*Epidemien kom som en Eksplosion, saaledes at direkte Overføring fra Patient synes vanskeligt at forene hermed*«, forlyder det fra en læge i Hjørring Amt, mens en anden læge fra samme amt skriver: »*Har slet ikke kunnet konstatere Smitte fra Patient til Patient. Den kom hertil som en Stormvind*«. Sådan lyder det også i den anden ende af landet, nemlig i Præstø Amt: »*Sygdommen kom som en Explosion; i Løbet af 1 á 2 Dage laa Pensionatsbeboere, Landvæsenselever, Polakpiger o.lign. alle sammen syge*«. Trods voldsomheden, der må have givet lægerne meget ekstraarbejde, er der kun en enkelt, der beklager sig på skemaet: »*De sparsomme Optegnelser, jeg er i Besiddelse af gjorde det ganske umuligt at besvare næsten alle de her stillede Spørgsmål. Da Epidemien var mest udbredt levnedes der absolut ingen Tid til Optegnelser. Jeg tør derfor ikke give noget Bidrag til de mange her stillede Spørgsmål*« (Århus).

De fleste læger i provinsen var enige om, at influenzaen kom til deres ellers uberørte lægekreds fra den fjerntliggende og sygdomshærgede hovedstad, eller alternativt fra den nærmeste by af samme tilsnit, fx Ålborg eller Esbjerg. På Sundhedsstyrelsens spørgsmål 2: »*Hvorfra formoder De, at den er indført*«, svares næsten enslydende: »*Dels med rejsende fra København (beg. med en lille Hotelepidemi i Rønne) dels med Krigsfanger fra Tyskland*« (Bornholm); »*Ved et Bal her paa Øen Aftenen den 3/3.19, da her ellers slet ikke fandtes Infl., var der som Deltager en Tilrejsende der var kommet samme Dags Eftermid.. Denne Tilrejsende havde typisk Infl. næste dag og har utvivlsomt smittet 12 Deltagere i Ballet, deraf blev de 10 syge d. 6/3, de 2 d. 5/3 altsaa en Inkubationstid paa mellem 2 og 3 Døgn og mine øvrige Erfaringer bekræfter dette*« (Strynø).

En tilsyneladende enighed blandt provinslægerne om, at København nok var sygdommens arnested, gør det selvfølgelig interessant at undersøge, hvad de københavnske læger svarede på samme spørgsmål. En nærmere fintælling viser, at rigtig mange efterlod rubrikken tom. Der er 75 skemaer fra København, af dem har kun 14 besvaret denne rubrik, på de øvrige 61 skemaer er rubrikken tom, eller der svares lakonisk, at det ikke kan opgives, vides ikke eller blot med et »?«. Andre svarer fx »*spredt rundt i Byen*«, »*mulig fra Skole*«, »*indført gennem Orlogsværftets Personale*« eller »*kan ikke opgives*«. I det hele taget virker det som om smitteforholdene oplevedes som langt mere gennemskuelige på landet end i byerne; måske som udtryk for en tendens til, at lægerne uden for København var mere optaget af det epidemiologiske end det kliniske, i kraft af deres mere omfattende kendskab til det levede liv?

Under alle omstændigheder var det lettere at udtale sig om smittevejene på landet, hvor flere læger helt sikkert mente at kunne tilbageføre smitten til et bestemt bryllupsgilde, et missions-

Fig. 7-8. Satire er et velkendt middel til at »bekæmpe« sygdom og tragisk skæbne med. I disse to satiretegninger knyttes den spanske syges udbredelse sammen med Danmarks kontakt med den omkringliggende verden, ligesom det var tilfældet i enkelte af lægernes indberetninger. Oftere blev smittevejen imidlertid udlagt i et mere regionalt perspektiv, hvor landdistrikter mentes at være blevet påført smitten via tilrejsende fra storbyen (Tegninger: Medicinsk Forum, nr. 1, 1965, s. 16 og 18).

møde eller en gymnastikopvisning, mens man i byerne var mere usikker, da der var langt flere mødesteder. Dog var der bred enighed om, at sygdommen var blusset op, der hvor folk befandt sig tæt sammen. Det var netop et af problemerne ved denne epidemi, at den for alvor kom i gang i oktober for så at tage lidt af, hvorefter den blussede voldsomt op mange steder i landet omkring jul, hvilket jo gjorde det til en nærliggende tanke, at juletidens megen selskabelighed og lidt arbejde var en vigtig årsag til sygdommens hærgen frem til det tidlige forår 1919: *»Man har i Gedser tydeligt kunnet konstatere en Opblussen af Epidemien ved Juletid og Paaske (Konfirmation)«,* påpeger en læge på Falster, hvilket hans kollega på Lolland er helt enig i: *»Sygdommen blussede noget op*

efter Juleugen. Paa Landet var der stor Tilgang i Slutningen af februar 1919 efter et Par Dilletantkomedier med efterfølgende Baller, hvorfor atter offentlige Baller blev forbudte baade paa Land og i By fra 25/2 til 1/4.19« (Nakskov).

For skud stod især de forlystelsessteder, hvor folk dansede tæt, åndede hinanden i hovedet og det der var værre. Selvom Sundhedsstyrelsen direkte i spørgsmål 4 efterspørger lægernes vurdering af »*Betydningen af Selskabelighed, Sammenkomster, Forlystelsesanstalter o.l.*«, er det bemærkelsesværdigt, hvor mange læger, der udpeger dans som sundhedens værste fjende: »*Efter et sølvbryllup ved juletid blev 6 unge koner der havde danset hele natten, syge og omtrent 50 tilfælde kunde senere afledes fra disse 6«,* forlyder det fra Ålborg Amt. En læge i Randers Amt har bemærket, at »*Et Lærlinge Bal bragte Antallet af Tilfælde op paa 280 fra 85 smittede. Jeg antager at det skyldes Ophedning ved Dansen og derefter Afkøling med Gjennemtræk. Den anbefalede Udluftning (Træk) har sandsynligvis bidraget meget til sygdommens Udbredelse ved at gøre Folk modtagelige for Smitte«.* Hans kollega i Holbæk meddeler, at »*Forsamlinger hvor der er blevet sunget har i flere Tilf. givet explosive Udbredninger af Influenza«.* Også lægen i Vandel har set sig gal på dansen: »*Sammenkomster og navnlig Bal har vist sig som særlige Smittekilder. Hver Mandag har der været forhøjet Sygelighed blandt Tj.karle og -piger efter Bal om Lørdagen«.*

Kredslægerne skulle jo ifølge loven lukke skolerne under epidemier. Dog var ikke alle læger enige i, at skolerne skulle udgøre en særlig fare, slet ikke i forhold til de nævnte forlystelser. En læge fra Slagelse vurderer således, at almindelig selskabelighed »*Har utvivlsomt haft meget mere Betydning end Skolerne. – F.Eks. blev min Hustru smittet ved en selskabelig Sammenkomst med Bal efter at hun i flere Måneder ikke var bleven smittet af mig, der dog hver Dag havde Influenza Patienter«.*

Uanset personlige risikovurderinger skulle epidemiloven overholdes. Når skolerne var blevet lukket af amtslægen, kunne det ikke nytte at lærerne forsøgte at bevare kontrollen med elevernes tid, som fx skolebestyrer Adler, der i oktober 1918 skriver til Sundhedsstyrelsen og klager over, at der er nægtet ham tilladelse til at samle eleverne på skolens legeplads for at give dem hjemmeopgaver!

Sygdomsårsager

De praktiserende læger er optagede af smitteforholdet, men er også opmærksomme på de mange andre faktorer, der har betydning for sygdommens opståen; derfor er de utilbøjelige til at udtale sig kategorisk om bestemte sammenhænge. Udsagn som »*antagelig«, »formodentlig«, »ingen erfaring herom«, »jeg tør ikke udtale mig bestemt om Aarsagsforbindelse«, »kan ikke paavises«* og »*næppe«,* går igen på de fleste skemaer. Det hænger sammen med, at der er forskellige måder at etablere årsagssammenhænge på, som igen hænger sammen med de forskellige mål, man har i sin daglige praksis. Der er forskel på lægerne i Sundhedsstyrelsen, der tænker i termer som folkesundhed, og den alment praktiserende læge, der ser influenzaen i sammenhæng med mange andre sociale problemer i de små samfund.

Kun en enkelt læge fra København, hvis håndskrift tyder på, at han er en ældre herre, drister sig til at nævne miasmer fra den tysk-franske krigsskueplads som en mulig årsagsforklaring. Den har dog nok ikke vundet anerkendelse hos lægerne i Sundhedsstyrelsen. Af andre forklaringer, som i dag synes umulige, men som seriøst blev drøftet af tidens lægefaglige kapacitet,

kan nævnes en teori om, at sygdommen kunne viderebringes med breve. I spørgeskemaerne argumenteres både for og imod teorien: »*At Influenzaen ikke overføres ved Mellemled f.Eks. Breve, Pakker osv., synes jeg klart fremgaar af, at der her paa Sanatoriet i hele Influenzaperioden ankom Tusinder og atter Tusinder af Forsendelser af al Art til Personale og Patienter«,* skriver en sanatorielæge fra Svendborg Amt, som kun oplevede tre tilfælde af den spanske syge. En mere skeptisk læge med praksis på Lyngbyvej i København indberetter dog, at »*De 2 først angrebne var Postbude, som angiver at have expederet Postsager fra Tyskland«,* mens det fra Varde angives, at »*I et Tilf. synes Smitten at være påført ved et Brev«.*

Selvom bakteriologien dominerede, var de praktiserende læger ikke blinde for de sociale forhold, især boligforholdene, som man vidste havde betydning for tuberkulose. Hvorvidt boligens størrelse og standard også havde betydning for influenzaens spredning, var der dog stor uenighed om, også inden for samme amt:

En læge mener, at boligforholdene er »*af stor betydning; hos arbejdere og husfolk med kun 1 eller 2 opholdsrum smittes hyppigt hele familien, hos de velstillede gårdmænd med mange værelser og et soveværelse til hver person optrådte sygd. mg. hyppigt kun hos én person«* (V. Kippinge). En anden mener derimod, at »*Sygdommen er udbredt uden særlig hensyn til boligens hygiejne eller rummelighed«* (Ålborg), hvilket en lokal kollega dog er helt uenig i: »*Sygdommen optræder med relativ størst Udbredelse i små, daarligt ventilerede Lejligheder, dog kan gode Boliger ikke sikre mod Sygdommen«* (Ålborg). At det ikke altid er størrelsen på boligen, men måske snarere måden, man behandler patienten på, der er afgørende, fremgår af følgende citat fra Samsø: »*Befolkningens dårlige Skik eller Vane at bekæmpe Sygdomme i smaa »lune« Soveværelser og Opholdsstuen kan i høj Grad medvirke til Sygdommens Udbredelse«.*

Mere kliniske iagttagelser var der dog også, fx den følgende fra Frederikshavn: »*Som omtalt var Epistaxis*[35] *meget hyppig, og gravide Kvinder blev ofte haardt angrebne og aborterede eller fødte, men tillige var det en næsten fast Regel, at kvinderne strax ved Sygdommens Begyndelse fik Menses, selv om det ikke var Tiden«* og »*Hos talrige, maaske hos de allerfleste, kom der Haaraffald. Den hyppigste Følge af Sygdommen har dog været den meget betydelige og længevarende Afkræftelse, og mange af Patienterne gaar endnu den Dag i Dag og er langtfra saa arbejdsdygtige, som de var før Sygdommen«*; samt »*Almindeligt fik man det Indtryk, at det var unge kraftige Mennesker, der angrebes haardest«.*

Diskussionen af sygdomsårsager er interessant. På dette tidspunkt er der en international konsensus om, at videnskaben skal søge én årsag til én sygdom. I praksis er mange læger dog stadig optagede af de kulturelle og sociale omstændigheder ved sygdommene. Deres smitteforståelse omfatter såvel en ældre forståelse af bestemte steder som særligt inficerede som en moderne forståelse af smitte via person til person-kontakt. Tidens forståelse af influenzaen, som den kommer til udtryk i disse indberetninger, giver mulighed for at forstå det terapeutiske perspektiv i begyndelsen af det 20. århundrede; dvs. forstå at der ikke er tale om en konsistent sygdomsteori. Når årsagen til epidemien diskuteres, handler det jo om, hvor man vil have de bedste praktiske muligheder for at gribe ind for at få kontrol over sygdommen. Og der er stor forskel på de praktiserende lægers, hospitalslægernes og Sundhedsstyrelsens lægers handlemuligheder i forhold til influenzaen, som det vil ses i det følgende.

Fig. 9-10. »I gamle Dage var det Tilfældet, der førte Lægen til ved Sygesengen at konstatere et nyt Lægemiddels virkning, nu konstruerer Kemikeren efter bestemte Formler Lægemidlerne, eftersom de skulle virke enten temperaturnedsættende, søvngivende eller nervestyrkende. Naar Lægemidlet er færdigt, søges der Patent herpaa, og det sendes derpaa til Hospitalslæger, for at disse kunne konstatere dets Godhed og lade Pressen udbasunere dets Ry. Hvilke Summer, der er tjent paa saadanne Patent-Lægemidler, afgiver Antipyrin, Salipyrin, Veronal og Aspirin Exempler paa. Paa Antipyrin er der tjent mange Millioner, som Influenza-Patienterne har betalt« (Citeret fra H. P. Madsen: Om Værdien og Sammensætningen af nogle Lægemidler og Arkana, Ugeskrift for Læger 1909, nr. 22, s. 599. Annoncerne er fra Nordisk Tidsskrift for Terapi, nr. 22, 1909, s. 599).

Lægemidler og kvaksalveri

På trods af den pessimistiske vurdering af behandlingsmulighederne i det tidligere omtalte foredrag af Victor Scheel, var tiden lige efter 1900 præget af en usædvanlig optimisme hos medicinerne med hensyn til deres behandlingsmuligheder, og dermed også deres mulighed for at opnå anerkendelse på lige fod med kirurgerne, hvis metoder virker mere umiddelbart

overbevisende. Optimismen var baseret på den nye bakteriologiske forståelse af infektion og de i sammenhæng hermed udviklede nye laboratorieproducerede kemoterapier, vacciner og forskellige former for serum.

Victor Scheel var en af de læger, der anvendte alle de nye midler og metoder på sin afdeling på Bispebjerg Hospital. Han nævner dem i det tidligere omtalte foredrag: intravenøs injektion af antibakterielle midler, indgift af parafinium liquidum og indgnidning af huden med samme, indånding af adrenalin samt hydroterapeutisk behandling, hvor patienten blev indpakket i våde lagner samtidig med at han/hun skulle drikke te, cognac eller calomel, som virker sved- og urindrivende. [36] Der blev også forsøgt serumbehandling og vaccination med dræbte kulturer af streptokokker og sidst men ikke mindst den nævnte styrkelse af kroppen ved indtagelse af stimulerende midler som kamfer, koffein, digitalis og strophantus. Feberen kunne holdes lige under 40 grader ved injektioner hver anden time kombineret med kolde afvaskninger.

Det ville være let at ironisere over disse behandlingsmetoder, men de var faktisk i nøje overensstemmelse med den lægevidenskabelige viden på det tidspunkt. Calomel kunne åbne tarmene, digitalis skulle »*styrke hjertemusklen*«, kloralmikstur eller bromid kunne anvendes til at dulme og falde i søvn på. Spiritus og i ekstreme tilfælde stryknin kunne stimulere.[37] Således kunne kampen mod lungebetændelse vare adskillige dage indtil en »krise« blev nået, hvor feberen kulminerede, symptomer forsvandt og rekonvalescensen kunne begynde – hvis patienten stadig var i live.

Nu som da behøvede man dog ikke at lægge alle lod i videnskabens vægtskål. Man kunne beskytte sig med forebyggende midler eller søge alternative be-

handlinger. Der var muligheder nok. Når epidemier hærger er det gode tider for folk, der forstår at sælge alle slags gode råd og midler til forebyggelse af smitte og helbredelse af sygdom. Dels håber alle syge vel på, at et vidundermiddel skal dukke op, dels er folk generelt mere lydhøre over for forskellige former for forholdsregler, de selv kan tage i dagligdagen, når der ikke findes effektive behandlingsmetoder mod en sygdom. Desinfektionsmidler havde stor udbredelse, hvis der var købere til alle de produkter, som annonceredes. Folk gurglede tilsyneladende glad og gerne hals med pulvere og tonic for at beskytte sig mod infektion. De var i god tro, for de praktiserende læger såvel som de såkaldte folkelige lægebøger anbefalede dette som forebyggelse. Forskellige husråd anbefalede enebærolie, mentol, hvidløg og lavendelolie, men man kunne også investere i en af tidens nye »*patentmediciner*«, som fx *aristochini*, som er et »*Smagfrit Antipyreticum mod Influenza, Typhus, Kighoste og Malaria*« fra Vereinigte Chininfabriken Zimmer & Co.[38] Patentmedicin forhandledes via apotekerne i modsætning til den mangfoldighed af vidunderpiller og cremer samt homøopatiske midler fra Tyskland, der alle blev omfattet af den stigmatiserende betegnelse *arkana,* som var den officielle betegnelse for alle behandlingsmidler, der ikke var godkendt af Sundhedsstyrelsen.

Set i bakspejlet kan det være svært at skelne mellem forebyggelses- og helbredelsesmidler, der blev tilbudt af kvaksalvere og af læger, men tidens sagkundskab var ikke i tvivl, og der blev lynhurtigt slået ned overfor de formastelige, der forsøgte at sælge deres vidundermidler. Sundhedsstyrelsen var i konstant beredskab overfor kvaksalvere, der forsøge at tjene på den ulykkelige situation. Rundt om i landet sad embedslæger og overvågede deres område, bl.a. ved at læse avisernes annoncer grundigt.

I august 1918 bliver Sundhedsstyrelsen gjort opmærksom på »*en avertissement i Politiken om Agleja Mundvand som beskyttende mod spansk Syge*«. Det er fabrikken Tatol, der fremstiller dette »*forebyggende middel*«. Annoncen udløser øjeblikkelig en bekendtgørelse om forbud mod distribution af midlet, og knapt en uge efter indkommer en protestskrivelse fra fabrikken.[39] Amtslægen i Nykøbing F. indberetter også, at han har set en »*Annonce om et Middel mod Spansk Syge »Antispansk«*«. Det udløser et forbud mod at trykke annoncen. Næste måned er den gal igen, for amtslægen i Roskilde rapporterer om en avertissement »*fra A/S Elektron om »Dentifric« som desinficerende etc. – bedste hjælp under epidemi*«, og fra Aabenraa byfogedkontor indberettes, at de har iværksat en undersøgelse »*i Anledning af reklame for Rodins Desinfector*«. Den 25. oktober vil telefonfabrikant »Sanitør« have Sundhedsstyrelsens anbefaling af »*en Desinfektionsvædske til Telefontragter*«. Disse driftige personer har muligvis reageret hurtigt på en artikel i *Politiken* den 22. oktober, hvor overlæge O. Jersild gør opmærksom på smittefaren ved den fælles brug af telefontragter i private hjem, for »*Her slynges under Talen Bakterierne fra det inficerede Individs Svælg med Spytpartiklerne ned på Tragtens Ebonitflade for et Øjeblik efter, naar Fugtigheden er fordampet, at hvirvles op i et sundt Individs Inspirationsluft*«. Han spørger retorisk om »*der er nogen almindelig Familietelefontragt i denne By, der nogen Sinde renses?*«.[40]

Blandt lægerne selv var der dog også uenighed om holdningen til kvaksalvere, idet spredte røster talte for »frihed« til at praktisere. Lægeforeningens holdning var dog klar nok; læger der aktivt støttede eller anbefalede kvaksalvere, blev ekskluderet af foreningen. Standens omdømme var på spil i den slags sager, men argumen-

terne kunne være af mere samfundsmæssig karakter, som dette vrede læserbrev i rubrikken »*Korrespondance*« i *Ugeskrift for Læger*: »*Nej, lad os ikke i blind Friheds-Fanatisme være med til at støtte noget, som baade samfundsmæssigt og videnskabeligt set sænker Landets kulturelle Niveau. Ligesom ethvert rettænkende Menneske vil være med i Kampen mod f.Eks. Misbrug af Spiritus, saaledes bør enhver Læge være med til at bekæmpe dem, der misbruger Patienter til egen Fordel*«.[41]

Sygdom og kulturhistorie

Med udgangspunkt i en enkelt case fra det medicinhistoriske felt er det forsøgt vist, hvordan medicinsk viden formes i en proces, der har sin egen logik og sit eget rationale. Den medicinske sygdomsforståelse er ikke bare en videnskabelig konsensus, der former de professionelles handlinger, selve sygdomsforståelsen formes og forandres i den praktiske håndtering af epidemier og andre sygdomme. De spørgsmål, der stilles af lægerne, befolkningen og sundhedsmyndighederne, er med til at definere sygdommens art, men spørgsmålene er ikke uafhængige af tid og sted. Spørgsmål og definitioner er ikke altid objektive og videnskabelige, men udspringer af den daglige praksis. Undersøgelsen har tydeliggjort, at der i Danmark i begyndelsen af det 20. århundrede var et veludviklet samarbejde mellem den medicinske videnskab, den sundhedspolitiske arena og den almene lægepraksis, hvilket er i modsætning til fx Frankrig, hvor der var stor afstand mellem parterne og meget forskellige interesser.[42]

Således kan en punktundersøgelse være et korrektiv til den mere generelle medicinhistorie, der fremstiller videnskaben som fremadskridende, med enkelte tilbageslag, fx under den spanske syge. I stedet er det måske mere frugtbart at stille spørgsmål ved de store generaliserende fortællinger og erkende, at også videnskaben er rammesat af kampen mellem forskellige kulturelle forestillingsverdener. Følgelig kan der også stilles spørgsmålstegn ved, om sammenhængen mellem sygdomsforståelse og behandlingspraksis er så entydig som medicinhistorien ofte antager. Det terapeutiske perspektiv var i begyndelsen af det 20. århundrede præget af den moderne bakteriologi såvel som den ældre miasmeteori. Under den spanske syge blev omfattende og varierede behandlingsformer taget i anvendelse, der ikke nødvendigvis var forankrede i en teori om sygdomsårsager. Gamle behandlingsformer som åreladning og kopsætning blev revitaliseret. Udtømmelser, der tidligere skulle regulere balancen i kroppens væsker, fik ny betydning som antiseptisk middel, som en måde at rense kroppen for sygdomsfremkaldende organismer og som stimulans. Enhver kunne forstå at en krop, der var angrebet af smitte, skulle behandles med midler, der rensede, udtømte og stimulerede kroppen. Desuden skabte den historiske kontekst med krig og katastrofestemning og mange døde på kort tid en atmosfære, hvori drastiske og kraftigt virkende lægemidler og heroiske behandlingsformer blev anset for efterstræbelsesværdige. Og selvom behandling af patienter med »spansk syge« kunne synes voldsom, adskilte de sig ikke væsentligt fra, hvad der ellers kunne tilbydes på den tid.

Artiklen er et forsøg på at lave en kulturhistorisk undersøgelse af en epidemi, der ikke er sygdomshistorie i traditionel forstand med fokus på epidemiernes relation til sociale og befolkningsmæssige forandringer. I stedet er det forsøgt at fremstille et billede af en tids stridende sygdomsforståelser ud fra en nærlæsning af tidens faglige debat og Sundhedsstyrel-

sens arkivalier, for at komme tæt på de diskurser, der rummede viden og sandhed for de involverede. Pointen er, at sygdomsbegreber ikke bare er et anliggende for den specialiserede medicinhistorie, men at de, fordi de former menneskers handlinger og giver mening til deres oplevelser, er et helt centralt anliggende for kulturhistorien. Medicinen må også anskues som en kulturel aktør i samfundet. Det er ikke kun patienter eller lægfolk, der er i besiddelse af kulturelle forestillinger om kroppen, sygdomsårsager og behandling; lægernes terapeutiske perspektiv er også et kulturelt betydningssystem.

Noter

1. Se også L.O. Andersen: Epidemier og København – med vægt på tuberkulose og influenza, Set & Sket i Medicinsk-historisk Museum 1996; W.I.B. Beveridge: Influenza: the Last Great Plague. An Unfinished Story of Discovery. London 1977; Bie, Christiansen og Schwensen: Kliniske og ætiologiske Bemærkninger om Influenza-epidemien (»Morbus hispanicus«), Ugeskrift for Læger, 38, 1918; A.W. Crosby: America's Forgotten Pandemic. The Influenza of 1918, Cambridge 1968; M. Hildreth: The Influenza Epidemic of 1918-1919 in France: Contemporary Concepts of Aetiology, Therapy, and Prevention, Social History of Medicine 1991, s. 278-294; D. Killingray: The Influenza Pandemic of 1918-1919 in the British Caribbean. Social History of Medicine 1994, s. 59-87; Gina Kolata: Flu. The Story of the Great Influenza Pandemic of 1918 and the Search for the Virus that Caused it, London 2001; Medicinalberetning for den danske Stat 1918, København 1920; Statens Sygehusinspektorat: Beretning om »den spanske Syges« Optræden blandt de statsanerkendte Sygekassers Medlemmer i Perioden fra 1. Juli 1918 til 31. Maj, 1919; H.S. Vuorinen og E. Linnanmäki: Spanska sjukan i Finland. Svensk Medicinhistorisk Tidsskrift, 1, 1997.
2. Victor Alexander Scheel (1869-1923) var blevet udnævnt til overlæge ved medicinsk afdeling B på Bispebjerg Hospital i 1913. Han var anerkendt som en af tidens medicinske kapaciteter og havde mange tillidshverv: videnskabelig redaktør af Ugeskrift for Læger fra 1908, formand for Københavns Lægeforening 1910-13 og for Almindelig Dansk Lægeforening 1913-22. I 1923 blev han formand for Medicinsk Selskab. Han beskrives som en læge, der var interesseret i alt nyt inden for medicinen og som en søgt manuduktør i patologisk anatomi, Dansk Biografisk Leksikon.
3. Victor Scheel: Influenzaens klinik. Foredrag i Medicinsk Selskab 4.3.1919. Foredraget findes som særtryk i Rigsarkivet: F 03-205, pakke 2, Sundhedsstyrelsen: Oplysninger om influenzaen under dens optræden i Danmark i årene 1918-19 (Den Spanske Syge), 1918-1.
4. Scheel: Influenzaens klinik (se note 3), s. 20.
5. En periodes rådende, medicinske grundsætninger og anskuelser, defineret som et kognitivt system med tilhørende sociale praksisser, J. H. Warner: The Therapeutic Perspective, Medical Practice, Knowledge and Identity in America 1820-1885, Cambridge 1986, s. I.
6. Den medicinske betegnelse for behandlingen er venæsectio eller venesection.
7. Scheel: Influenzaens klinik (se note 3), s. 19.
8. I efterforskningen af sygdomsårsager betød bakteriologien det afgørende gennembrud. Det var Louis Pasteur (1822-1895), som grundlagde den videnskabelige viden om infektioners natur, og Robert Koch (1843-1910), som udviklede og udnyttede metoderne til efterforskning af infektionssygdommene. Påvisningen af, at ét levende smitstof fremkalder én bestemt sygdom og ingen anden, revolutionerede opfattelsen af sygdommes kausalitet.
9. Scheel: Influenzaens klinik (se note 3), s. 18.
10. G. B. Risse: The Renaissance of Bloodletting: A Chapter in Modern Therapeutics, Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, 34, 1979.
11. Det er ikke ualmindeligt i medicinhistorien at én behandling kan give mening inden for to helt forskellige sygdomsforståelser, hvis en »oversættelse« ligger lige for som i tilfældet med udtømmelse. Martha Hildreth udtrykker det på denne måde: »*Ridding the body of congestion and ridding it of infection were concepts which were comfortably analogous*«, The Social History of Medicine 1991, s. 293.
12. Ugeskrift for Læger 44, 1918, s. 1747.
13. Ugeskrift for Læger 45, 1918, s. 1783.
14. Sst.
15. Scheel: Influenzaens klinik (se note 3), s. 19.
16. Charles E. Rosenberg: Explaining epidemics and other studies in the history of medicine, Cambridge 1992.
17. Ugeskrift for Læger 45, 1918, s. 1783-84.
18. Harry Heidemann: Den spanske syge, Medicinsk Forum 1, 1965, s. 20.

19. Her og i det følgende stammer alle oplysninger og citater, hvor ingen anden kilde er anført, fra Sundhedsstyrelsens journal 1918 samt kopibøger 1918 og 1919, RA.
20. Der er tale om en *epidemi*, når mange mennesker inden for et bestemt område i løbet af kort tid smitter hinanden med den samme sygdom. Er der tale om samtidige udbrud i store dele af verden taler man om *pandemi*, men helt lokale udbrud, evt. over længere tid, betegnes en *endemi*.
21. Lov af 20. April 1888: »Lov om Foranstaltninger imod Udbredelse af smitsomme Sygdomme« (Justitsministeriet), revideret 31.3. 1900.
22. Ludvig Christian Gabriel Tryde (1860-1951) var stadsfysikus i Helsingør og karantænelæge, udover at han havde stor privatpraksis i Helsingør og var overlæge på Øresundshospitalet i Helsingør. Han sad fra 1910 i den medicinalkommission, der i årene 1908-21 udarbejdede forslag til reform af medicinalvæsenet, Ugeskrift for Læger 30, 1918, s. 1200.
23. Ugeskrift for Læger 42, 1918, s.1667.
24. Sst.
25. Sundhedsstyrelsen, oprettet 1909, hørte på dette tidspunkt under Justitsministeriet.
26. I 1906 anslog man, at ca. 6000 årligt blev angrebet af tuberkulose, og sygdommen var årsag til ca. 10-11% af samtlige dødsfald, Dansk Socialhistorie 1982, s. 33.
27. Einer Marcussen: Nogle erindringer fra indvielsen af Bispebjerg Hospital og de nærmest følgende år, Medicinsk Forum 4, 1963, s. 110-11.
28. Sst.
29. David K. Patterson & Gerald F. Pyle: The geography and mortality of the history of the 1918 influenza pandemic, Bulletin of the History of Medicine 65, 1991, s. 4-21.
30. Scheel: Influenzaens klinik (se note 3), s. 21.
31. Roy Porter: The greatest Benefit to Mankind, London 1997, s. 483.
32. Richard Friedrich Johannes Pfeiffer (1858-1945), elev af Robert Koch, beskrev en influenzabacille i Deutsche med. Wochenschrift i 1892. Af stor betydning var også hans forsøg med immunsera.
33. Miasme er en medicinsk betegnelse fra oldtiden for sygdomskim, der overføres gennem usund luft, som er opstået i sumpområder eller ved forrådnelsesprocesser, Den Store Danske Encyklopædi, bd. 13. Det franske begreb for smittefarlige steder, *foyer d'epidémie*, havde stadig betydning for forståelsen af influenza, Martha L. Hildreth: The Influenza Epidemic of 1918-1919 in France: Contemporary Concepts of Aetiology, Therapy, and Prevention, Social History of Medicine 1991.
34. Pakken: Oplysninger om influenzaen (se note 3). En lignende fællesforskning havde også været iværksat ved en tidligere influenzaepidemi i 1891-92, hvor 511 læger tilbagesendte spørgekort.
35. Næseblødning.
36. Calomel benævnes også merkúroklorid eller kvægsølvforklor (HgCl). En hvid, giftig krystallinsk masse, der blandt andet fremstilledes ved fordampning af en blanding af merkurisulfat med kvægsølv og natriumklorid. Den anvendtes i medicinen som urindrivende middel, mod vattersot, samt ved øjen- og hudsygdomme, Salmonsens konversationsleksikon.
37. Roy Porter: The greatest Benefit to Mankind, London 1997, s. 675.
38. Citeret fra annoncetekster i Ugeskrift for Læger 1918-1919.
39. Bekendtgørelse af 24. aug. 1918 fra Sundhedsstyrelsen. »I Henhold til Lov om Apotekervæsen af 29. april 1913 § 19 I Stk. nedlægger Sundhedsstyrelsen herved Forbud imod, at der ved Bekendtgørelse i Dagblade, i Ugeskrifter eller Tidsskrifter, ved Skiltning, ved Udsendelse af Beskrivelser eller billedlige Fremstillinger til Almenheden, til større eller ubestemte Kredse af Personer eller til Enkeltpersoner, som er vedkommende ubekendte, og som ikke er Læger, Tandlæger, Dyrlæger eller Apotekere, samt ved Henvendelser, der maa sættes i Klasse med de fornævnte (jfr. Højesteretsdom af 2. Juni 1915), reklameres for Agleja Mundvand som et Middel, der er forebyggende, desinficerende eller i øvrigt virksomt mod Sygdom«, Ugeskrift for Læger 36, 1918, s. 1441.
40. Citater fra Sundhedsstyrelsens kopibog 1918, RA.
41. Ugeskrift for Læger 38, 1918, s. 1521-23.
42. Se fx Bruno Latour: The Pasteurization of France, Cambridge and London 1988.

Den danske bondeungdoms mobilitet i 1730'erne

Jens Holmgaard (†)

Fortid og Nutid, marts 2003, s. 26-48

Nedlæggelsen af Frederik 4.s landmilits i 1730 blev indledningen til en betydelig mobilitet blandt danske bønderkarle og –drenge. Regeringen søgte at begrænse den med forskellige bestemmelser, der kulminerede med stavnsbåndsforordningen i 1733. Denne forordning var imidlertid uklar mht. tidspunktet for stavnsbindingens indtræden, hvilket gav anledning til uenighed blandt godsejerne. Men i 1735 præciseredes den til 14-årsalderen. Turbulensen fortsatte imidlertid og som indledning til et forsøg på at begrænse den, indhentede regeringen i 1737 indberetninger om problemet fra amtmændene. Det materiale, som herved fremkom – dels fra amtmændene selv og dels fra mange godsejere – er af stor værdi for belysningen af problemet og blev formentlig udgangspunktet for den udvidelse af stavnsbindingen til at gælde fra det 9. til det 40. år, som skete i 1742.

Jens Holmgaard, 1920-2002, tidligere landsarkivar, dr. phil. Har bl.a. skrevet en lang række artikler om dansk landbohistorie i 1700-tallet, hvoraf de vigtigste er samlet i *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet* (1990). Har desuden udgivet *Fæstebonde i Nørre Tulstrup. Christen Andersens Dagbog 1786-1797* (1969) og *… uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilits med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt* (disputats, 1999).

1730'erne var formentlig en af de mest turbulente perioder i den danske mandlige bondeungdoms tilværelse. Ophævelsen af Frederik 4.'s landmilits den 30. oktober 1730 udløste umiddelbart en karleflugt, formentlig især blandt de udskrevne karle, som med ét slag var blevet løst fra deres lovbestemte stavnsbinding. Det er omstridt, hvordan de ikke-udskrevne karles retsstilling var, da lovgivningen var uklar.[1]

Hvor omfattende dette opbrud af bønderkarlene faktisk var, savner vi enhver talmæssig viden om. Det *kan* have været mindre, end de reaktioner, det fremkaldte, giver indtryk af. Under den herskende karlemangel kunne selv flugt af et marginalt antal godt tænkes at fremkalde betænkeligheder. Hvor karlene flygtede hen, ved vi heller ikke meget om – til udlandet (inkl. hertugdømmerne), til købstæderne, til andre godser eller – og måske ikke mindst – til de gevorbne regimenter, herunder især rytterregimenterne.

Men altså, godsejerne blev forskrækkede og slog alarm, og regeringen tog sagen alvorligt og gennemførte gradvis foranstaltninger, der sigtede til at hæmme flugten. Kun halvanden måned efter ophævelsen udkom forordningen af 15. december 1730,[2] der indskærpede, at bønderkarlene ikke måtte antages ved de gevorbne regimenter, før de lovligt havde opsagt tjenesten hos deres husbonder og derpå afventet førstkommende fardag. Tre uger senere, den 5. januar 1731, fulgte et patent, der lovede generalpardon til dem, der var undveget »*af vore riger og lande*«, hvis de igen indfandt sig, ligesom de efter deres tilbagevenden frit

Forordning

Anlangende

At holde det unge Mand=
skab ved Jorde=Goedset
i Danmark.

KJØBENHAVN,

Trykt udi H. Kongl. Majests. og Universit. Bogtrykkerie.

Fig. 1. Forsiden til Forordning anlangende at holde det unge Mandskab ved Jorde=Goedset i Danmark af 5. Marts 1731.

kunne vælge mellem at nedsætte sig enten på landet eller i købstæderne. Det var dog næppe mange, der herefter vendte hjem, men deres antal kendes af gode grunde ikke. Amtmand Christian Teilmann i Lundenæs og Bøvling Amter beretter således i 1737 om 199 karle, der er undveget fra hans amter, og hvoraf ingen trods den udstedte generalpardon var vendt tilbage.

Og to måneder efter generalpardonen udkom så forordningen af 5. marts 1731 »*anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark*«. Heri afmales meget drastisk den situation, som man mener, at landet – naturligvis utilsigtet – er kommet i ved landmilitsens nedlæggelse. Karlene tror fejlagtigt, at de er »*sat i sådan frihed, at de kan opsige deres tjeneste og flytte fra et gods til et andet, når de vil, sætte sig i købstæderne, ja vel også rejse aldeles af landet, uden at nogen dem sligt kunne formene, hvorover en anseelig del af bøndergodset* (...) *skal være øde* (...) *såvel os* [kongen] *på vores eget jordegods til besynderlig afgang i vores kontributioner og revenuer, som og de andre jordegodsejere til* (...) *ruin og fordærvelse*«.[3]

Løftet fra den 5. januar om frit valg af opholdssted gælder åbenbart ikke længere. Denne forordning truede dem, der rømte til udlandet, med fred- og arveløshed og indskærpede pasforordningen af 19. februar 1701. Uden direkte at nævne det, indebar den (gen)indførelse af det stavnsbånd, som to år senere blev udtrykkeligt formuleret i § 18 i forordningen af 4. februar 1733 »*om en ny landmilits' indrettelse i Danmark*«.

Regeringen betragtede flugt ud af landet som alvorligst, derpå peger forordningen af 12. januar 1733, som foreskriver al øvrighed – men i særdeleshed færgemænd, magistraterne i købstæderne og toldbetjentene, især de steder, »*hvorfra der er skibsfart*«, og overalt, »*hvorfra mandskabet kan komme ud af landet*« – nøje at eksaminere alle »*bønderkarle og andre ubekendte eller suspekte personer*« og ikke lade dem passere uden gyldigt pas. Hvis nogen bønderkarle begiver sig »*ud af landet eller til vore tyske provinser*« uden pas, skal det være officererne tilladt at pågribe dem og sætte dem til krigstjeneste.

Med den nævnte § 18 i forordningen af 4. februar 1733 blev så et stavnsbånd på bønderkarlene lovformeligt indført. Om dets aldersgrænse opadtil på 36 år efterlod forordningen ingen tvivl. Derimod var der uklarhed om den nedre aldersgrænse, som efter ordlyden af paragraffens indledning vel umiddelbart måtte opfattes som fødslen: »*Ingen bondekarl må give sig fra det gods, hvor han er født, sålænge hans husbond kan skaffe ham tjeneste, med mindre han er over de til indrulleringen ansatte år* [36], eller *(…) sin tid ved landmilitsen rigtig har udtjent*«. Det er muligvis vornedskabets binding til godset fra fødslen, der uagtsomt har smittet af på formuleringen. Skulle bestemmelsen allerede fra begyndelsen tolkes, som den blev det i 1735, som stavnsbånd fra det fyldte 14. år, måtte dette eventuelt bygges på udtrykket »*bondekarl*«, hvad man jo først er som voksen eller halvvoksen, og på den endnu gældende pasforordning fra 1701.

Men under alle omstændigheder gav §18 anledning til uenighed blandt godsejerne om den rette tolkning. Uenigheden afklaredes først ved art. 1 i forordningen af 9. december 1735 »*anlangende hvad ydermere ved landmilitsen (…) skal iagttages*«: »*Skal proprietærernes ret til det unge mandskab have sin begyndelse fra den tid, at deslige fylder deres 14de år*«.

En anden uklarhed, eller rettere svigtende logik, i § 18, som ikke blev afklaret i 1735 eller, så vidt mig bekendt, på noget senere tidspunkt, var spørgsmålet om stavnsbindingsperio-

den for de karle, der blev kasseret ved sessionen. For de udskrevne karle ophørte stavnsbåndet, når de havde udstået deres tjenestetid, som var otte år, hvis de blev udskrevet før deres 30. år, og seks år, hvis de blev udskrevet efter deres 30. år. Eftersom karlene kunne udskrives fra 18-årsalderen, kunne de altså i gunstigste tilfælde være fri af stavnsbåndet allerede som 26-årige. Og da stavnsbindingen var motiveret med landmilitstjenesten, var det ikke særlig logisk, at også de kasserede skulle være bundet, og endda for alles vedkommende til 36-årsalderen.

Men altså, otte eller seks års tjenestetid og stavnsbinding fra det fyldte 14. år til det fyldte 36. år var den principielle regel efter 1733- og 1735-forordningerne.

Disse tjenestetider og aldersgrænser skulle dog ikke få lang levetid. Allerede ved forordningen af 30. juni 1741 øgedes tjenestetiderne, og ved plakat af 12. oktober 1742[4] blev stavnsbåndet forlænget til at gælde fra 9 til 40 år. Siden, i 1764, blev den nedre grænse yderligere sænket til fire år. Og i øvrigt blev lægdsstørrelserne gradvist nedsat. Hvor de i 1733 var på 60 td. htk., blev de ved forordningen af 30. marts 1742 reduceret til 40 td. htk. og sidenhen yderligere, til de i 1774 endte med kun at være på 22 td. htk. – altså næsten som i 1701, da de var på 20 td. htk. Således kom et stadig større antal af bønderkarlene til at tjene i landmilitsen.

1741-forordningen minder meget om den forordning af 19. februar 1707, der annullerede løftet i Frederik 4.s landmilitsforordning af 22. februar 1701 om frigivelse efter seks års tjeneste. Den årlige frigivelse fra hvert kompagni begrænsedes i 1741 til 12 mand, hvilket medførte en større eller mindre forlængelse af tjenestetiden for de øvrige. Desuden blev for de nyudskrevne karle tjenestetiden øget fra de hidtidige 6-8 år, til 12 år for udskrevne mellem 18- og 24-årsalderen, ti år for udskrevne mellem 24 og 31 år og otte år for udskrevne mellem 31 og 36. Desuden gentog 1741-forordningen en bestemmelse fra forordningen af 5. marts 1731 om, at godsejeren måtte afgive en karl, som efter udstået landmilitstjeneste ikke ville antage en gård i fæste, til 6 à 8 års fortsat soldatertjeneste i et af de gevorbne regimenter.

Plakaten fra 1742 henviser til en disput mellem godsejerne, hvoraf nogle med henvisning til 1735-forordningen påstår, at stavnsbindingen først begynder ved det fyldte 14. år, og at karlen først da skal indføres i reserverullen, mens andre med henvisning til en kgl. resolution af 25. august 1741 vil gøre gældende, at deres ret til karlene begynder ved det fyldte 9. år og varer til det fyldte 40. år, og at karlene skal være indskrevet i reserverullen i denne periode.

Med denne kgl. resolution forholder det sig lidt mystisk. Den nævnte dato var der udgået et reskript til de sessionsdeputerede for Det Søndre Jyske Regiment om til oplysning om de mulige reserver for landmilitsen at forfatte en liste, der for hvert gods skulle oplyse antallet af karle mellem henholdsvis 9 og 12, 12 og 15, 15 og 18, 18 og 30 og mellem 30 og 40 år. Reskriptet findes *ikke* indført i *Kancelliets Brevbøger*. Det er trykt i *Rothes Rescriptsamling*, I, s. 54f., og er herfra gengivet i Fridericias *Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaadets Historie,* s. 135.[5] Det er hos Rothe kun omtalt som gældende for det nævnte regiment, men Fridericia forudsætter – formentlig med rette – at et tilsvarende reskript også må være sendt til de sessionsdeputerede for de øvrige regimenter. Krigskommissær J. Kaalund forudså, at det ville give anledning til uenighed blandt godsejerne, og anbefalede derfor i en skrivelse af 3. september 1742 til generalløjtnant og overkrigssekretær Michael Numsen, at en kgl. ordre

Fig. 2. Menig musketer af Riberhusiske nationale Regiment 1728 (Tegning gengivet efter E. C. Worgewitz: Infanterie du Roy de Dannemarc, utrykt og håndkolereret værk, Tøjhusmuseet).

skulle afklare sagen. Numsen videresendte skrivelsen til oversekretæren i Danske Kancelli, J.L. Holstein. Han må have forelagt den for Landetatens Generalkommissariat, der imidlertid den 25. september erklærede sig »*aldeles ubekendt*« med reskriptet af 25. august 1741. Derpå indstillede Kancelliet til kongen, at det burde fastslås, at stavnsbindingen skulle udvides til alderen 9 til 40 år, og at udskrivning til landmilitsen kunne finde sted mellem 18 og 40 år. Og dette skete derpå ved plakaten af 12. oktober 1742.

I tilfælde af udskrivning hen mod terminens slutning kunne stavnsbindingen altså herefter vare, til den pågældende var 48 år. Og ved forordningen af 1. juli 1746 »*angående adskillige poster landvæsenet fornemmelig vedkommende*«, der udstedtes i anledning af kvægsygen, blev stavnsbåndet reelt gjort livslangt, idet karlene efter aftjent værnepligt forpligtedes til at nedsætte sig og fæste gård på det gods, hvorfra de var udskrevet. Bestemmelsen var formelt tænkt at skulle være midlertidig, men blev ikke siden ophævet. Det er uklart, om eller hvordan den påvirkede tidspunktet for stavnsbindingens ophør for de ikke-udskrevne.

Reskriptet af 29. marts 1737

Baggrunden for udvidelsen af stavnsbindingsperioden i 1742 var naturligvis et udbredt godsejerønske herom. Det har åbenbart været gjort gældende, at mange bønder sørgede for at sende deres drengebørn hjemmefra, inden de fyldte 14. Og regeringen har taget spørgsmålet alvorligt. Allerede i 1737 indhentede den via stiftamtmænd og amtmænd fra lokalsamfundet betænkninger, der skulle tjene til at belyse dets relevans. Og det må nok formodes, at dette i realiteten er startskuddet til i hvert fald sænkningen af aldersgrænsen for stavnsbåndet til de 9 år, som blev lovbestemt i 1742.

Indkaldelsen fandt sted med følgende kgl. reskript af 29. marts 1737 til samtlige stiftamt- og amtmænd undtagen på Bornholm, Island og Færøerne. Disse tre er medtaget på listen over adressater, men er igen slettet:

Vi Christian 6. (…)V.s.g.t. Eftersom os (…) er bleven foredraget, hvorledes af det unge mandskab på landet, som er under 14 år gammel, skal en stor del underhånden bringes ud af landet for at undgå at vorde udi reserverullerne antegnet, når de er blevet 14 år gammel, og hvorover på sligt ungt mandskab i tiden kan ventes at blive mangel i landet; Thi er vores (…) vilje og befaling, at du udi det dig (…) anfortroede amt straks og ufortøvet, såvel hos proprietærerne som andre vedkommende med al flid erkyndiger dig, om det sig således forholder, at almuen af deres børn og ungt mandskab, som ikke har opnået sit 14. år, nogen af landet har ladet udkomme, hvorledes og ved hvad lejlighed det da kan være sket, og fra hvad steder, samt hvorhen de er blevet sendt, og hvad antallet af sligt ungt mandskab da vel er, som således af landet kan være udbragt, med hvad videre du derom kan bringe i erfaring, og os så straks derom din (...) relation at tilsende. Dermed sker (...) Frederiksberg den 29. marts anno 1737.

Christian R /
J. L v. Holstein

Også dette reskript vidner om, at man i regeringen tillagde flugten til udlandet den største vægt – naturligt nok, for så vidt som disse var tabt for landet, mens de der blot forlod deres fødegods dog som regel på den ene eller anden måde bidrog til samfundshusholdningen. Desuden kunne det tyde på, at man i 1735 har anset 14-årsgrænsen for tilstrækkelig til at sikre drengebørnenes forbliven på fødegodset og ikke har forudset den mulighed, at hensigten kunne blive omgået ved bortsendelsen af dem, inden de fyldte 14.

Reskriptet gav anledning til et temmelig fyldigt, om end meget uensartet materiale, bestående dels af mere eller mindre detaljerede sammenfatninger fra stiftamt- og amtmændene af de svar, de havde modtaget, og dels af de indhentede udtalelser fra godsejere og andre, som nogle af amtmændene medsendte i original som bilag til deres egne besvarelser.[6] Uensartet er

også tilstanden i landet mht. mandskabets flugt fra fødegodserne, hvis man skal tage alle amtmændene på ordet, hvad man måske nok heller ikke altid skal. Men under alle omstændigheder kan der uddrages mange interessante oplysninger om forholdene i landbosamfundet i de nærmeste år efter stavnsbåndets (gen)indførelse.

Reskriptet er ganske klart, hvad angår det spørgsmål, der ønskes besvaret. Det er alene bortbringelsen til udlandet af bondedrenge under 14 år, de nærmere omstændigheder herved, oplysning om hvorhen de er bragt og deres antal. Imidlertid går indberetningerne og deres bilag ofte videre, tildels langt videre. Mange beskriver desuden de indenlandske flytninger for drenge under 14 år, og en del benytter lejligheden til også at beskæftige sig med rømninger af karle over 14 år, ja, enkelte endog med fæstebønders rømning.

Denne udvidede fortolkning af reskriptets hensigt skal man dog ingenlunde beklage. Tværtimod! Den giver nemlig et – langtfra udtømmende, men særdeles værdifuldt – indblik i problemerne i al almindelighed omkring den mandlige bondeungdoms mobilitet i 1730'erne.

Indberetningerne generelt

Der foreligger i alt 25 amtmandsindberetninger bevaret. To – Hørsholm og Kalø – mangler. 19 af indberetningerne består alene af amtmandens egen mere eller mindre summariske rapport, mens 6 er bilagt de svar i original, som de har modtaget fra godsejerne eller andre adspurgte.

Mest summariske er som helhed de sjællandske. Rekorden i så henseende har amtmand T. Lillienskiold, Ringsted Amt, som på en enkelt side, foruden den formelle indledning og afslutning, kan oplyse, at ingen under 14 år vides »*af landet at være bortkommen*«, men at nogle »*begiver sig til købstæderne at lære et håndværk, og ellers går fra et gods til et andet*«. Fyldigst og altså i nogle tilfælde bilagt de indkomne svar er de jyske. Ret beset er det måske naturligt nok. Fra Jylland var mulighederne for flugt ud af landet pga. den landværts forbindelse til udlandet via hertugdømmerne langt større end på Øerne, ligesom også betingelserne for søværts flugt til Holland var bedre.

At samtlige 25 indberetninger svarer på reskriptets spørgsmål om udbringelse til udlandet af drenge under 14, er en selvfølge. Mindre selvfølgeligt er det, at de 21 også beskæftiger sig med den indenlandske mobilitet i denne aldersgruppe, og at 13 desuden beskæftiger sig – ofte meget indgående – med de ældre bønderkarles rømning, som givetvis af alle betragtes som hovedproblemet. Ja, at enkelte endog omtaler fæstebønders rømninger.

De seks amtmænd, hvorfra de indkomne besvarelser i original er vedlagt, er følgende: 1) Stiftamtmand Christian Sehested, Odense og Rugård Amter, refererer ret kortfattet svarene fra flere godser, og som en art illustration vedlægger han svaret fra F. v. Holstein til Søby Søgård. 2) Stiftamtmand Peter Neve, Ålholm, Halsted Kloster og Maribo Amter, oplyser, at reskriptet har cirkuleret efter læsning på Christiansholms (nu Ålholms) birketing (svarende til Musse Herred), men alene fået intetsigende påtegninger fra godserne om modtagelse og videresendelse. Kun fra Højbygård meldes der om, at 7 personer under 14 år er »*bortløben*«, men hvorhen »*vides ikke*«. Desuden har amtmanden ladet amtsforvalter F.C. Rennemann rundsende reskriptet til godserne i hhv. Halsted Kloster Amts Sønder og Nørre herred, hvor det har fået betydeligt fyldigere påtegninger, der rummer reelle, vær-

difulde oplysninger. 3) Stiftamtmand C.C. Gabel, Riberhus Amt, har medsendt talrige fyldige originale svar, som vidner om, at amtets grænse til Slesvig giver gode muligheder for karlene for at rømme til hertugdømmerne, hvor de er sikret mod at blive indfanget af deres husbonder, ligesom flugtmulighederne til søs, især fra Vesterhavsøerne, er betydelige.[7] 4) Amtmand E.C. v. Linstow, Koldinghus Amt, fører an, hvad selve omfanget af hans indberetning med bilag angår. Fra private godsejere foreligger dog kun to besvarelser. Til gengæld er bilagene vedrørende problemerne på rytterdistriktet særdeles omfattende og detaljerede. De beskæftiger sig hovedsagelig med det problem, at karlene, frem for at møde op til landmilitssessionerne i stort tal mere eller mindre proforma deserterer og lader sig hverve til forskellige rytterregimenter. Dette betegnes som misbrug af forordningen af 12. januar 1733. 5) Stiftamtmand C. Güldencrone, Hald Amt, har dels selv præsteret en omfattende indberetning med meget fyldige referater af de enkelte godsers svar, og desuden vedlagt disse i original. Da også de gennemgående er meget indholdsrige, får man et godt og detaljeret indblik i forholdene i Hald Amt. 6) Hvad besvarelserne angår gælder det samme for Skivehus Amt, hvor amtsfuldmægtig Hans Lund på den fraværende amtmand Selio Müllers vegne har rundsendt reskriptet og indkaldt reaktioner herpå. Han har dog i sin følgeskrivelse på egen hånd givet det en udvidet fortolkning og direkte opfordret godsejerne til også at give oplysning om rømninger af karle over 14 år.

Om indberetningen fra amtmand C.C. Schinkel, Dueholm, Ørum og Vestervig Amter, gælder, at den kun er et sent tillæg til en tidligere indsendt beretning, som ikke er bevaret. Hvor fyldig den har været, og om den har haft bilag, kan derfor ikke vides.

Bondedrenges udbringelse af landet

Som helhed dementerer svarene klart den opfattelse, som lå til grund for reskriptet af 27. marts 1737, nemlig at der fandt en omfattende flugt sted ud af landet af bondesønner under stavnsbåndsgrænsen på 14 år. Et eksakt tal på dem kan ganske vist ikke udledes af materialet, men der er sandsynligvis tale om langt under 100 personer i alt. Altså om et meget lille problem.

Fra 14 af de 25 amter er meldingen klar og uden forbehold: Ingen under 14 år er udbragt af landet (lig med riget). Fra fire amter er meldingen ikke helt så klar, men må formentlig tolkes som: Ingen. Fra to amter meldes om én fra hvert amt, i det ene tilfælde udtrykkeligt angivet: Til Norge. Til Norge er eventuelt også et par stykker kommet fra Ålborghus Amt.

Tilbage bliver herefter fire amter, hvorfra der skal være bortkommet til udlandet henholdsvis et ukendt antal (»*enkelte*«) fra Tryggevælde Amt, 5 fra Assens og Hindsgavl Amter, 11 (en del af disse dog usikre) fra Lundenæs og Bøvling Amter og 30 fra Riberhus Amt. Til dette tal fra Riberhus Amt knytter der sig dog nogen usikkerhed. Stiftamtmand Gabel oplyser ganske vist udtrykkeligt, at der fra amtet skal være »*udbragt af landet*« i alt 30 drenge under 14 år. Men de originale svar fra de pågældende godser, som er medfulgt, udtrykker sig faktisk ikke så éntydigt om alderen på disse rømte personer, men siger kun, at der er bortgået så og så mange af det »*ovenmeldte unge mandskab*«. Og når det tages i betragtning, hvor mange både amtmænd og godsejere, der fortæller om alle rømninger af karle uanset alder, kan man nok nære tvivl om, hvorvidt just godsejerne i Riberhus Amt i den henseende skulle være en undtagelse. Det er i hvert fald påfaldende, at ikke mindre end 28 af de omtalte rømmede

er fra godserne i Malt Herred, som kun omtaler disse og ikke nævner karle over 14 år.

To amtmænd, Nicolaus Gersdorff i Københavns Amt og Trappaud i Dronningborg, Silkeborg og Mariager Klosters Amter og fem godser (Hennegård, Søvig, Hesselmed og Frøstrup i Riberhus Amt samt Restrup i Hald Amt) prøver at begrunde, hvorfor ingen under 14-årige er bragt ud af landet. Forklaringerne er stort set ens: Drenge i den alder kan ikke ernære sig selv ved deres arbejde, og ingen i det fremmede er derfor interesseret i at modtage og forsørge dem, og deres forældre hjemme er for fattige til det. En enkelt, forvalter C. Sørensen på Restrup, føjer hertil, »*at da de* (tilmed) *ej forstod sproget, skulde de vel komme slet af sted*«. Den sidste grund, som umiddelbart kan lyde plausibel, kan dog næppe have været afgørende, da den åbenbart ikke tæller, når karlene er over 14 år og vel heller ikke da med ét slag var blevet kyndige i fremmedsprog. Og godsejer P. Nielsen Endorph på Hennegård føjer dog til sin begrundelse for, at drenge i så ung en alder ikke blev bragt ud af landet: »*men så snart de på fremmede steder kan ernære sig, tager de fleste flugten til Holland og Holsten i regarde at blive fri for at indskrives i reserverullerne*«.

Bondedrengenes indenlandske mobilitet

Ganske anderledes betydningsfuld var åbenbart bondedrengenes indenlandske mobilitet. Den synes at have haft et meget stort omfang og var da også ifølge 1735-forordningen helt legal. Men den betragtedes ikke desto mindre af nogle godsejere som ulovlig og i hvert fald af de fleste som meget beklagelig.

Af de 25 amtmandsindberetninger beskæftiger de 21 sig med de under 14-åriges indenlandske mobilitet – til andre godser, til købstæderne, til latinskoler m.v. Synet på betydningen af disse flytninger bort fra fødegodset er meget forskelligt, herunder også frygten for, at de skal resultere i forøgelse af karlemanglen.

Stiftamtmand N. Gersdorff, Københavns Amt, omtaler de indenlandske flytninger og fremhæver – foruden søgningen til købstæderne for at lære et håndværk – flytning fra godser med hoveri til de hoverifri. En godsejer i hans amt har foreslået, at godsejerne skulle have ret til at tilbagekalde disse under 14 år gamle bortflyttede. Men det synes, siger Gersdorff, »*dog ikke lidet at stride imod den allernådigste forordning om vornedfrihed*«.

Også amtmand F. v. Oertz, Roskilde Amt, understreger vandringen fra de hoveriplagede godser til »*frigodserne*«. De godsejere, som pga. hårdt hoveri mister deres folk, er selv årsag hertil, siger han. De godser, »*hvor ikkun tåleligt hoveri er, [er] alletider med mandskab opfyldt*«. Og de drenge, som hensættes til købstæderne, »*forbliver dog i landet*«, og selv om enkelte af dem siden rejser udenlands, vender de fleste tilbage. Så han frygter ikke mangel på mandskab, og det så meget mindre, som mange bønder har fra fire til otte sønner.

Amtmand F. v. Gram, Frederiksborg og Kronborg Amter, kan berette om, at en del vandringer fra amt til amt foregår. For at få dette forhold bekræftet har han fra præsterne indhentet udtog af kirkebøgerne over alle de drengebørn, som er født mellem 1719 og forordningen af 4. februar 1733, og som nu i 1737 ikke opholder sig i hans to amter. Disse udtog er vedlagt hans korte beretning og omfatter for Frederiksborg Amt 54 og for Kronborg Amt 35, i alt 89 drenge født i disse 14 år, som i 1739 ikke opholdt sig på deres fødegods, men i tilstødende amter, i København eller andre nordsjællandske køb-

Fig. 3. Fra de to nordsjællandske sogne Herlev og Freerslev ved Hillerød var der i årene før 1737 flygtet 11 drenge fra de godser, hvortil de var stavnsbundne. De fleste var dog ikke draget særlig langt væk. Oversigt i amtmand F. von Grams indberetning fra Frederiksborg Amt.

Allerunderdanigste Forklaring

Der er det unge Mandskab under 14 Aar, som paa Frederiksborg og Cronborg Amter, efter Kir-kebøgernes Indviisning er løbne, men nu er paa sit Løbe ikke findes, hvor samme er kom-mne og sig nu befinder, alt i følge Vores allernaadigste Befalling sub dato 29 Martij 1737.

Sogne og Byer.	Forældrenes Navne.	Børnenes Navne.	Alder	Hvor de nu ere.
Frederiksborg Amt.				
Herlöv Sogn og Byje.	Andres Wortensen	Worten Andersen	18.	paa Roeschilde Amt.
	Otte Larsen	Lars Ottesen	17.	
	Margrethe Oluf	Jörgen	17.	i Hillerød Hospitae.
	Niels Jensen	Hans Nielsen	16.	paa Frederiksborg.
	Otte Larsen	Niels Ottesen	14.	paa Kiöbenhafns Amt.
	Örnen Andersen	Jörgen Örnsen	5.	paa Hirschholms Amt.
Freslöf. ...	Cornelius Andersen	Hagen Cornelsen	16.	med Forældrene paa Kiöbenhafns Amt.
		Jens Cornelsen	13.	
	Hans Jacobsen	Niels Hansen	16.	i Kiöbenhafn.
	Hans Andersen	Anut Hansen	16.	i Frederiksborgs Skole.
	Jens Carlsen	Peder Jensen	14.	i Roeschilde.
Hammersholt	Hans Olsen.	Jens Hansen	9.	paa Cronborg Amt.

stæder (Helsingør, Hillerød, Roskilde og Slangerup). Kun for syvs vedkommende var deres nuværende opholdssted ukendte (»*borte med forældrene og vides ej, hvor er*«). Til at sætte disse tal i relief havde det været nyttigt at få oplyst det samlede tal på drengene af disse årgange i de to amter.

Hvor amtmændene i Københavns og Roskilde Amter anser udsigten til strengt hoveri som en væsentlig grund til den indenlandske mobilitet blandt de unge bondesønner, angives i de syd- og vestjyske amter »*disse skarpe hedeegnes ufrugtbarhed*« med deraf følgende fattigdom, ringe løn og forpligtelse til at fæste ringe gårde. Mange godser i Riberhus Amt melder om disse problemer. Fra et enkelt gods lyder der dog mere optimistiske toner, der lige-

som amtmand Oertz i Roskilde Amt antyder dårlig behandling af karlene som motiv for deres flugt fra visse godser. Fuldmægtig Hans Kragh på amtsforvalter Jørgen Bruuns gods Krogsgård i Skast Herred kan oplyse, at tilstanden mht. rømninger her fra godset tidligere har været det samme som på de øvrige godser. »*Men hr. kancelliråd Bruuns milde forhold med hans bønder og mandskab* [kontribuerer] *meget til, at de ikke er nær så inclineret til at desertere fra godset som hidtil*«.

Også amtmand Teilmann, Lundenæs og Bøvling Amter, fremhæver, foruden frygten for indrullering i landmilitsen, at de »*sandige*« og ufrugtbare egne i hans amter forstærker tiltrækningen fra »*Fyn, Sjælland, Holsten og deslige frugtbare egninger, som bedre kan føde mandskabet*«. Herom vidner noksom »*den mængde jyder, som bor udi Fyn, Sjælland, Holsten og andre lande, hvor de tilbyder højere løn*«. Det skal understreges, at Teilmann med disse bemærkninger taler om karle både under og over 14 år.

Teilmanns indberetning får en særlig værdi ved at være bilagt en meget detaljeret specifikation, som gods for gods oplyser, hvor mange karle der er rømmet, og hvorhen de er rømmet, for så vidt dette er bekendt. Desuden oplyses det, om karlenes alder er kendt (over eller under 14 år), hvilket dog er undtagelsen. Af i alt 199 personer på listen meldes udtrykkeligt 13 at være under og 49 at være over 14 år, mens alderen på de øvrige 137 siges ikke at være oplyst. Teilmann anser også de indenlandske flytninger af drenge under 14 år som et misbrug, der bør dæmmes op for.

Stiftamtmand C. Güldencrone, Hald Amt, vil søge en væsentlig del af forklaringen på de unge bondedrenges indenlandske mobilitet i det forhold, at forældrene er for fattige til at kunne underholde dem. De kan »*formedelst uformuenhed ikke forsyne dem med fornødne klæder og føde*«, hvorfor de »*til dessen erlangelse søger ind på anden proprietærgods og der tager tjeneste for at vogte fæmon og anden deslige gerning*«. En tilsvarende forklaring giver fuldmægtig C. Sørensen på Restrup i Rinds Herred. Drengene går til andre godser for at vogte kvæg, fordi »*forældrene for fattigdoms skyld ej kan holde* [dem] *hjemme*«. I modsætning til mange andre godsrepræsentanter anser han dog ikke dette problem for stort, thi »*om nogle går ud af et gods, går andre derind igen*«. Så det går stort set lige op. Det samme mener fuldmægtig D. Iversen på Sødal i Nørlyng Herred. Men med de voksne karle, som rømmer til »*Holsten, Sjælland og andre steder*«, er det alvorligere, for af dem har ingen indfundet sig igen. Med andre ord: de indenlandske flytninger afbalancerer stort set hinanden. Men rømninger til udlandet af de over 14 år gamle er et alvorligt problem, da de definitivt tapper landet for karle til landmilitstjenesten og gårdfæste.

Et mindre positivt syn på den indenlandske mobilitet har Mogens Rosenkrantz på Spøttrup, der efter at have langet hårdt ud efter den »*dovne og nachlæssige bonde*«, som, »*efter at have ruineret og forødet sin gård og gårds besætning, af husbonden med stor skade og fornærmelse må sættes fra den*«, for at hævne sig på sin husbond »*til misbrug betjener sig af* [forordningen af 9. december 1735], *den 1. post og lader sine børn på fremmed gods eller andetsteds hengå for at skille husbonden derved*«.

Og lige så bitter er Mads Jensen Brøndum på Nørgård i Grinderslev Sogn, Salling Nørre Herred. Han klager også stærkt over bønderne, som »*efter at de dog i mange år er understøttede og behjulpne med tære- og sædekorn, med plovbæster og fornødne redskaber, med kongelige skatters forlag og andet mere til deres gårdes assi-*

stance, forøder og ganske ruinerer deres gårdes bygninger og sælger besætningen og derefter søger lejlighed og går deres vej«. De ved nemlig, *»at en fattig husbond har skade nok, at han ikke desforuden skulde gøre mere bekostning på at eftersøge sådan en skælms bonde til strafs lidelse«*. Og så lader også de deres unge sønner forlade godset. Han oplyser bl.a., at *»en dreng ved navn Niels Bertelsen, som er Bertel Stoergaards søn i Rybjerg by, i sin 13. år nu nylig for et halvt år siden af forældrene [er] bortsat til Aalborg i vente, at han der skal fylde sine 14 år og siden være fri for godset. Han har og en søn til, som forældrene ligeledes, efter beviselig beretning, vil sætte bort, så straks han lakker hen på 13 år«*.[8]

Også fuldmægtig Jørgen Eiskiær på Kærgårdsholm føler bitterhed mod de vrangvillige bønder: *»Og således søger bondestanden al den lejlighed, som de kan opfinde til at forebygge proprietærerne, at de ikke skal få godt eller gavn af mandskabet, dels i henseende for at undgå Hans kongel. Mai:ts tjeneste, og dels for at blive fra bondestanden libereret«*.

At disse drenges flytning til andre godser kunne give anledning til misstemning mellem de pågældende godsejere, fremgår af nogle af svarene fra Skivehus Amt. Blandt andre har ridefogden på Kås, Christen Sørensen beklaget sig over, at en dreng fra godset var kommet til Skivehus. På en anmodning om at levere ham tilbage havde Skivehus' ejer, gehejmeråd Claus Reventlow, reageret ved at lade *»tiden overdrive indtil drengen var 14 år og 2 à 3 uger gammel, altså tilegnede Hans Højexcellence hr. gehejmeråd Reventlow og fuldmægtige drengen i anledning af (…) forordningens 1. post de dato 9. december 1735. Og for at undgå vidtløftighed mod så høj og from en herre, har velbyrdig hr. justitsråd Bartholin beordret drengen at levere, som og er sket«*. Meningen med dette noget dunkle udtryk må vel være, at Kås har opgivet kravet og ladet drengen blive under Skivehus. Også fuldmægtig Søren Hannis på Saustrup nævner eksempler på, at Skivehus uretmæssigt har tilegnet sig andre godsers karle. Fuldmægtig Ramel på Skivehus afviser imidlertid indigneret den *»urigtige«*, *»unødvendige«* og *»vrangelige«* beretning fra Kås, som *»ej er svarværdig«*. *»Det er langt fra, at mit høje herskab eller deres fuldmægtige søger at tilvende sig nogen af Kås' eller andre godsers unge mandskab, men alene er for at beholde det mandskab, som til deres godser med rette henhører«*.

Synet på bondedrengenes indenlandske mobilitet

Adskillige af 1737-indberetningerne vidner om, at der blandt godsejerne og enkelte amtmænd herskede en udtalt uvilje mod, at forordningen af 9. december 1735 indirekte indrømmede drenge under 14 ret til at forlade deres fødestavn. Ja, endog om, at der blandt godsejerne tilmed bestod ukendskab til den gældende retstilstand.

Således skriver amtmand C. Berregaard, Antvorskov og Korsør Amter: *»Denne besværing høres fast af dem alle, at en del (…) drenge under 14 år løber fra et gods til et andet og ej er at holde i nogen bestandig tjeneste hos bonden på det gods, de er født, nogle sætter forældrene i latinske skoler og dels til håndværker og anden tjeneste i købstæderne, at de, når tiden kommer, at de i deres 14. år skulde enten i reserverullerne opføres eller gøre bonden nogen virkelig tjeneste, savnes af jordegodsernes ejere, og følgelig bliver ham til en stor skade og ulejlighed, når han derover i tiden både fattes dygtig mandskab (…) til Eders kongl. Maj:ts tjeneste, så og tjenestefolk for hans bønder (…) og endelig de, hvormed le-*

Fig. 4. En kendt flugthistorie er den senere storkøbmand og godsejer Niels Rybergs (Niels Bertelsen). Han forlod i 1736 fødegodset Nørgaard i Salling, og efter nogle år i Aalborg kom han til København, hvor han endte som en af landets rigeste købmænd. Uddrag af godsejer Brøndums indberetning, der ligger som bilag ved amtmand Müllers indberetning fra Skivehus Amt.

dige gårde skal besættes«. Men, føjer amtmanden til, da »*de ikke som i forrige tid er vornede, så kan ingen proprietær have sig derover at besvære*«. Denne manglende ret finder han imidlertid beklagelig, og foreslår, at det skal påhvile den bonde, der vil sætte sin søn til håndværk eller i latinskole, at søge husbonden om forlov, og siden ved »*attest fra skolemesteren, lauget eller anden vedkommende*« dokumentere, at drengene har gennemført den pågældende uddannelse og ellers være forpligtet til »*at komme tilbage til godset*«.

Amtmand E. v. Bülow, Tryggevælde Amt, er inde på lignende tanker og fremhæver, at der derfor »*tildels er mangel for sådan mandskab, og befrygtelig vil blive mere, til landgodsets største skade, med mindre Deres kongl. Majestæt vil (…) befale, at de skal forblive på det gods, hvorpå de er født, såvel når de er under deres 14. år, som når de er derover*«.

Fra godsejerne i Odense og Rugård Amter lyder flere klager og ønsker om stramning. Bl.a. skriver F. v. Holstein til Søbysøgård: »*Så giver og den frihed, det unge mandskab til deres 14. år er forundt, anledning til mandskabets formindskelse, og at proprietærerne (…) i fremtiden vil blive emb[a]rasseret, såvel for mandskab til Hans May:ts tjeneste, som bondens, men havde det forblevet ved forordningen af 4. februar*

1733, efter hvilken det unge mandkøn ved godset [var] *forpligtede* [til at forblive] *fra barns ben op indtil de havde opfyldt deres 36 år eller deres visse tid udtjent ved landmilitsen, så kunde enhver proprietarius lettelig have observeret sine folk*«. Altså udtryk for den tolkning af 1733-forordningen, at den medførte stavnsbånd fra fødslen!

Stiftamtmand Peter Neve, Maribo Amt, finder det »*fornøden, at der blev lagt noget hold på deslige unge drenge, at og de til den ende, når de var 5 à 6 år gamle straks blev anførte i reserverullerne og (...) forbundne at blive ved godset, indtil de havde udtjent deres tid ved landmilitsen*«. Og fra Nielstrup i Maribo Amt oplyser ejeren, Jacob Flindt, at 3-4 drenge under 14 år, er »*indgået til købstæderne, hvor de første gang antages til Guds bord af præsterne, i særdeleshed af provsten, mag. Rothe i Maribo, som formener det ufornøden at æske pas af deslige umyndige drenge (...) og vil foregive, det ham ikke til dato har været forbudt*«. Her er tydeligvis tale om en godsejer, der ikke er klar over, at drenge under 14 år ikke er stavnsbundne. Men i øvrigt rejser det spørgsmålet, om flytning til en købstad før det fyldte 14. år *eo ipso* medførte definitiv retlig frigørelse fra stavnsbånd. Flytning til et andet gods gjorde det jo ikke, men medførte blot stavnsbinding til det gods, hvor drengen fyldte 14.

Fra Visselbjerg i Ribe Amt beklager fuldmægtig Jacob Langlyth sig over, at to bondesønner »*er bragt bort fra godset af Emmerlev og Ballum sogn, før de har opnået deres 14 år, uden ringeste tilladelse af herskabet*«, som han altså har anset dem for pligtige at indhente.

Amtmand Christian Teilmann i Lundenæs og Bøvling Amter anser som flere andre de indenlandske flytninger, også fra det ene gods til det andet, for et »*misbrug*« og anbefaler som punkt 16 i sit lange forslag til bekæmpelsen heraf, at de under 14-årige »*måtte vorde befalet at tilhøre det gods, som de er født på, medmindre de med lovlig pas fra bemeldte gods kan være entledigede*«.

Stiftamtmand E. Holck beretter fra Havreballegård og Stjernholm Amter om, hvordan »*forældre som har slægt eller bekendtskab i de andre provinser (...) og udi købstæderne (...) tragter (...) ved alle optænkelige lejligheder at få deres børn, inden de bliver 14 år, derhen, dels for at undgå at blive indrulleret (...) dels for at tjene større løn*«. Og godsejerne beklager, »*ej at have noget, hvorefter de kunde tvinge disse under 14 år til stavns*«.

Stiftamtmand C. Güldencrone, Hald Amt, beretter fra Hersum og Korsø Godser, hvordan ejeren Christopher Rosenørn klager over, at bondedrenge »*går fra et gods til et andet, samt at det er bekendt, at hestekøbere fører dem med sig til Sjælland*«. Og så tilføjer han en bemærkning, som i lidt varierende formulering forekommer i talrige svar, nemlig at bønderne »*formener*« deres sønner under 14 år at være fri. Altså indirekte et udtryk for, at bønderne åbenbart er mere bevidste om retstilstanden end godsejerne. Endnu tydeligere ses det af svaret fra fuldmægtigen på Stårupgård, der siger, »*at en del bønder er af den tanke, at de kan hensætte deres børn, hvor de vil, forinden de opfylder deres 14. år*«. Janus Friedenreich til Palstrup bestrider denne ret med henvisning til forordningen af 8. februar 1724, der »*udtrykkelig befaler, at de skal have pas, i hvor unge de end er*«. Et blandt mange vidnesbyrd om, hvor uklar lovgivningen på den tid var. Fuldmægtigen på Lerchenfeld og Hessel, Jørgen Pors, er klar over, at der ikke er noget at gøre ved drengenes bevægelsesfrihed under den gældende retstilstand. Han foreslår derfor ganske konkret pastvang og stavnsbinding fra det 8. år, altså tæt på den nedre grænse, som blev fastsat i 1742.

Fra Skivehus Amt beklager fuldmægtig Jørgen Eiskjær på Kærgårdsholm, at nogle under 14 år »*er undvigt, helst deslige derudinden nøje har været iagttaget ved tilhold at blive på godset, hvor man stedse hver fardag dem tjeneste har forskaffet*«. Og fra Skivehus Gods klager fuldmægtig Ramel over, at en bondesøn i sit 11. år er sendt med en skipper fra Århus til København, »*omskønt faderen noksom er blevet tilholdt at tilbageskaffe samme sin søn, som han højlig selv havde fornøden at bruge hjemme*«.

Bondekarlenes rømninger

Det sidste og utvivlsomt største problem, som indberetningerne bidrager til at belyse, er rømningerne af bondesønner over 14 år, altså af de lovformeligt og indiskutabelt stavnsbundne karle. Som nævnt omtales dette problem i 13 af de 25 amtmandsindberetninger med deres bilag. Ikke ganske uventet dominerer de jyske amter, hvorfra rømningsmulighederne både til lands og til vands ud af riget er størst. Her berettes derom fra otte amter. Derpå følger Lolland-Falster og Møn med tre, mens Sjælland og Fyn kun er repræsenteret med hver et enkelt amt.

Af de illegale rømninger gik som nævnt de fleste til udlandet, hvor risikoen for at blive fanget ind igen var minimal, for ikke at sige ikke-eksisterende, og ernæringsmulighederne formodentlig bedre end i Danmark. En del rømninger var dog indenlandske, især til købstæderne; og til de gevorbne regimenter, vistnok fortrinsvis til rytterregimenterne.

Fra Kalundborg. Sæbygård, Dragsholm og Holbæk Amter melder amtmand F. Adeler, at de fleste søger til København, Amager eller Hollænderbyen, altså indenlandske lokaliteter.

Amtmand C.S. v. Galkowsky, Møns Amt, omtaler med navns nævnelse en del rømninger i 1736, hvor den lovbefalede efterlysning fra prædikestolene og efterfølgende ved herredstinget er foretaget uden resultat. Flugtmulighederne fra et land »*omgivet af søen*« er gode, men man ved ikke, hvilke skippere der har medtaget karlene, og hvor de er blevet af.

Fra Maribo Amt meldes fra flere godser om rømninger. Fuldmægtig Junghans på Rudbjerggård beretter om to karle, der menes »*enten gået til Flensborg, Ærø eller Als*«, altså til Slesvig, hvorfra de ikke kan bringes tilbage. Lysning efter dem er naturligvis uden virkning, og »*de sejlende*« er trods forbud »*så dumdristige at tør understå sig i* (...) *at bortføre folk uden rigtig pas og skudsmål*«. Han har mistanke om, at »*ærøboerne og alsingerne, som ved michaeli tider kommer her på den vestre kant at fange sild, skal bortføre og forføre mange af det unge mandskab*«. Fuldmægtig Sersling på Søllestedgård oplyser, at ingen er rømt ud af landet siden oprettelsen af den nye landmilits, men 3-4 karle over 14 år er rømt uden pas. De formodes dog at opholde sig i amtet, og man håber at finde dem og bringe dem tilbage. Fuldmægtig Detleff Reher på Grimsted beretter, at nogle (tal nævnes ikke) karle, som før han kom i tjenesten, har »*begivet sig til søfart*«. Og siden 1734 er en karl blevet indrulleret som soldat, efter sigende i Flensborg, hvortil også flere »*unge drenge*« er kommet, »*og på sådan måde er godset nu ganske øde for unge karle*«.

Amtmand Hans Landorph, Nykøbing Amt, melder, at 18 karle over 24 (?) år er bortgået i de 14 år, han har været amtmand, heraf ikke mindre end de 12 fra ét sogn, Astrup, »*der ligger langs med Grønsund*«. 8 af de 18 menes at fare til søs med hjemsted i København, fire skal være i Holland og tre i Flensborg. Om de sidste tre ved man intet. De fleste er forsvundet i tiden mellem nedlæggelsen af den

Fig. 5. Musketer og officer ved Fyenske nationale Regiment 1761. Tegningen findes i Carl Bertram: Vorstellung der sämtlichen königl. Dänischen Armee, worinnen zur eigentlichen Kenntniss der Uniform von jeden Regimente ein Officier und Gemeiner in völliger Mondirung abgebildet sind..., Kbh. 1761, (Trykt, håndkoloreret værk, Tøjhusmuseet).

gamle og oprettelsen af den nye landmilits.

Fra Assens og Hindsgavl Amter beretter amtmand Hans Simonsen, at »*adskillige* (...) *er echapperede og af landet udgangne*«. I de fleste tilfælde er der tale om karle, som er blevet overtalt til at tage tjeneste ved rytterregimenter. Men desuden vides nogle at være kommet til Holsten og til Als.

Om de problemer, stiftamtmand C.C. Gabel melder om fra Riberhus Amt, er der tidligere talt. Det er indlysende at problemerne her og i Koldinghus Amt er særlig store, fordi de to amter grænser op til Slesvig, som er karlenes nærmeste »helle«, hvor de enten kan blive, eller hvorfra de let kan søge videre bort, især til Holland og England. Når præsten i Brande, H.C. Clausson, i 1761 kan skrive: »*Skulle sømagterne give alle de danske karle afsked, som tjener på deres flåder, ville de anseeligt forringes*«, så er der nok grund til at formode, at hovedparten af dem stammer fra disse amter og fra i hvert fald de sydlige dele af Lundenæs og Bøvling Amter.[9] Peder Nielsen Endorph til Hennegård hævder, måske nok en kende for dramatisk, at karlene »*så snart de på fremmede steder kan ernære sig, tager de flugten til Holland og Holsten i regarde at blive fri for at indskrives i reserverullerne så også at fæste gårde*«. Og næsten ordret det samme siger Rasmus Bundesen til Søvig og Søren Christensen Rygaard til Hesselmed. Den sidste føjer dog til Holsten og Holland »*og andre steder*«. Poul Borreby i Varde, der ejer gods i Børsmose og Ål Sogne, klager også over, at karlene fra hans gårde undviger til Holland, »*og mulig agter ej at tilbagekomme, så på 10 steder i* [Børsmose by], *i alt 21 td. htk. er ikkun én enste ung karl*«. Peder Damgaard til Frøstrup hævder, at karlene, »*når som helst de kan bestille noget og er over 14 år, så går deraf undertiden nogen bort, og kommer de først sønden Ribe, så er de fast intet mere igen at få ind til stavns*«. Fuldmægtig Woydemann på Sneumgård påstår, at herfra »*hen imod 30 personer af ældre åringer*« er gået med skib til Holland, »*siden sidste landmilitses indsættelse*«. At det »*til slutning* [vil] *geråde udi stor mangel for mandskab såvel til Deres Mai:ts tjeneste som godsets konservation*«, lyder meget sandsynligt. Og tilsvarende toner lyder fra endnu flere af godserne i Riberhus Amt.

Især indberetningen fra amtmand v. Linstow i Koldinghus Amt med dens mange bilag vidner om, at rømmede karle søgte til rytterregimenterne. Den optager ikke megen plads hos Fridericia, der dog kortfattet omtaler de mange rømninger fra kongens eget gods til rytteriet og den misbrug, der i denne forbindelse siges at findes sted af forordningen af 12. januar 1733 om officerernes ret til at sætte de karle, der uden pas rømte til Slesvig, til krigstjeneste i de gevorbne regimenter. Denne trafik fortjener en lidt fyldigere omtale.

Denne misbrug beskrives meget detaljeret i redegørelser fra regimentskriver Søren Hachsen og amtsforvalter Christian Roed med diverse underbilag. Grunden til, at karlene, som tilfældet er, ligefrem »*proforma*« rømmer med det direkte formål at blive »*indfanget*« af rytterofficererne, skulle ifølge amtmanden være denne: »*at undgå landsoldateriet, og at når de blev ryttere, så kunde de nyde deres halve sold* [af Søren Hachsen angivet til 12. rd. årlig, formentlig i sig selv lige så meget som et års karleløn på denne egn] *og dog tjene bønder, som i det holstenske giver mere løn end her*«. Det var altså ikke uforståeligt, at det fandtes mere attraktivt end at tjene kongerigske bønder og tåle trakasserierne i landmilitstjenesten. Søren Hachsen beskriver, hvordan tidligere hervede ryttere aktivt bruges som lokkeduer, fx deres egne brødre, pårørende eller kammerater; og hvordan rytterof-

ficererne undertiden ligefrem bemægtiger sig karlene på godserne nord for grænsen og fører dem med til Slesvig, hvortil de derpå hævdes selv at være rømmet.

Foruden til rytteriet siges nogle af de rømte karle at være søgt til hestgarden i København, hvilket også har været anset for mere attraktivt end at være bondekarl og tjene som landsoldat.

Umiddelbart kan det synes ejendommeligt, at myndighederne kunne have så meget imod denne hvervning til rytterregimenterne eller til hestgarden, som jo også var dele af den danske hær. Med hensyn til rytteriet kunne en mulig forklaring måske være, at disse danske karle trådte i stedet for udenlands hvervede ryttere, der ikke blev unddraget det danske samfund som tjenestekarle og gårdfæstere.

Af den detaljerede liste over undveget mandskab, 199 mand foruden et ukendt antal fra enkelte godser, som amtmand Christian Teilmann har vedlagt sin indberetning, ses det, at den altovervejende del er rømmet til, hvad Teilmann betegner som Holsten. Han oplyser udtrykkeligt, at størstedelen af dem, der herefter begiver sig videre derfra til Holland, »*går på skibsfarten*«. Det er åbenbart, og næppe overraskende, at hollænderne til bemanding af deres store handelsflåde har brug for alle de karle, som de kan trække til sig.

Fra Havreballegård Amt synes ifølge stiftamtmand E. Holck ingen hverken under eller over 14 års alderen at være rømmet. Fra Stjernholm Amt har flere godser derimod meldt om rømninger af begge kategorier. Men hvor mange det drejer sig om, og hvorhen de er flyttet eller rømmet, hersker der åbenbart stor uvidenhed om.

Amtmand F.L. v. Woyda, Skanderborg og Åkær Amter, kan oplyse, at ingen under 14 år er bragt ud af landet, men både en del af dem og nogle ældre »*har begivet sig til købstæderne her i landet*« eller til andre godser, »*dog ej anderledes, end vedkommende ejere jo er forsikret om at få dem tilbage, når de sligt ej længere vil tillade*«.

Tilsvarende lyder meldingen fra amtmand D. Trappaud, Dronningborg, Silkeborg og Mariager Klosters Amter, for så vidt angår Silkeborg Amt.

Fra Hald Amt, hvorfra stiftamtmand C. Güldencrones egen beretning er et meget fyldigt referat af godsejernes svar, som desuden er vedlagt i original, meldes om talrige rømninger af karle over 14 år. Bl.a. beretter Janus Friedenreich til Vindum Overgård, at en del af disse »*tid efter anden hemmelig (har) bortsneget sig til Sjælland, København og de andre provinser samt og til Holsten med hestekøbere og øxenkøbmænd og andre*«. Fuldmægtig Peder Høeg melder fra »*de Rohders og sal. Jens Lassens arvingers strøgods*« (bl.a. Lee Søgård), at en del karle i tiden mellem nedlæggelsen af den gamle og oprettelsen af den nye landmilits »*er dels af landet undvigt og dels engageret sig ved de gevorbne regimenter*«, så man derfor »*med stor bekostning har måttet tilkøbe sig 3 karle til Eders Maj:ts tjenestes befordring*«. Også fra andre godser er der sket rømninger, herunder også af fæstebønder. Bl.a. er der fra Hald Gods ulovligt i de sidste 5-6 år undveget 17 à 18 karle, »*som dels til Holsten, dels til de andre provinser skal være escaperede og efter al mulig anvendt flid ingen kundskab om deres tilholdssted* [er] *erlanget, uden alene en, som skal have fæstet gård i Haderslev Amt*«. Amtmanden konkluderer, at man deraf kan se, at godsejerne i Hald Amt har haft grund til at besvære sig over meget mandskab »*af landet at være udpraktiseret, hvilket mesten derpå udløber, at det enten er fæstebønder, tjenstdygtige karle eller af de udi reserverullen indskrevne, som således er undvigede*«.

Specification

paa det udvigt og bortkommet Qvæg under Lundenis og Bøvlinge Amter som er under Øster-Tør-Herred

Beboerne	Hvor mange bortkomne		Aar og vider	Til hvilket de ere rømte
Ove Neumgaard gods	8	bortrømt Qvæg af de 4 sidste under	14	
		eller tie		Holsten
Jens Grubstrøms gods	10	bortrømt Qvæg af tre under	14	
		eller tie		Holsten
af Lønborggaards gods	3	udvigt, men Qvæg ikke er i fieder Qvæg gamle		
af Lindberg gaards gods	6	bortrømt tie, men er i Qvæg gamle		Holsten
af Sørholms gods	5	bortrømt tie men er nu ikke Qvæg gamle		Holsten
Østergaards gods	11	udvigt tie men er nu ikke Qvæg gamle		Holsten
fra Schrøtzeger gods	20	uden tilladelse udvigt	eller tie	Holsten
Tørh.	9	med tilladelse udgaaet		

Fig. 6. Fra godserne i det sydvestjyske Øster Horne Herred kunne man i 1737 optælle, at over 80 stavnsbundne mænd var forsvundet. De synes alle at være taget til Holsten. Bilag til amtmand Teilmanns beretning fra Bøvling-Lundenæs amter (uddrag).

Endelig melder fuldmægtig Hans Lund fra Skivehus Amt på amtmand Selio Müllers vegne om talrige rømninger af karle. Som tidligere nævnt har han ved henvendelsen til godsejerne som den eneste ved en udvidet fortolkning af 1737-reskriptet direkte opfordret godsejerne til at give oplysning om dem, der er ældre end 14 år. Mogens Rosenkrantz til Spøttrup benytter som tidligere nævnt opfordringen til især at berette om de »*dovne og nachlæssige*« fæstebønder, der enten må sættes fra gårdene efter at have »*ruineret og forødet*« dem, eller selv rømmer fra dem. Ole v. Lasson til Bustrup oplyser, at en del af hans unge karle er bortrømmet til Holsten sammen med øksen- og hestekøbmænd. Men at desuden »*en del ryttere ligger her i landet og opholder sig ikke for andet end at praktisere og bortføre både mænd og unge karle af godserne*«. Og er de først kommet til Holsten, får man dem ikke tilbage igen, men de »*går ad Holland og Hamborg*«. Fuldmægtig Ramel på Skivehus beretter om bortrømmede fæstebønder. »*Men ved hvad lejlighed de er bortkommen, vides ikke heller, uden at man troligst må slutte, at de af andre sådanne, som forhen fra godset er bortrømte til Holsten, Tønder og andre steder bliver tilskyndet at bortløbe*«. Det synes lidt uforståeligt, at endog fæstebønder kan rømme, uden at godset i det mindste ved »*ved hvad lejlighed*« det er sket. Interessant er også den oplysning, at »*slige for længst undvigte personer (undertiden) om nattetide kommer hjem til deres pårørende og igen stjæler sig bort*«.

Mange andre godser melder om rømninger, og et gennemgående træk er, at de rømte er forsvundet sammen med øksen- eller hestekøbmænd. I enkelte tilfælde oplyses det dog, at forsøg på rømning bliver opdaget og de pågældende tilbageholdt. Herom fortæller bl.a. fuldmægtig Anders Knudsen på Grinderslev Kloster: »*Samme år var der også en person af reservemandskabet* (...) *19 år gammel, på færde at ville bortrømt, men som jeg fik kundskab derom, har jeg ladet ham hente her til Grinderslev Closter og der ladet ham under daglig vagt og tilsyn forblive*«, indtil han havde aflagt ed på ikke mere at ville bortrømme. Fra Østergård i Harre Herred melder fuldmægtig Poul Møller om undvigelse »*såvel af gifte mænd som ungt mandskab*«. Bl.a. rømte i foråret 1735 mølleren Niels Nielsen fra Nissum Mølle med kone og børn. »*Konen med børnene fandtes i Viborg, men manden har man ej siden kunnet få nogen vis kundskab om*«. Nogen mener dog, »*at han skal tjene i København*«. En anden fæster i Nissum meldes også rømmet, men i dette tilfælde efterladende kone og børn. Og skønt konen intet kan oplyse herom, menes det dog, at han »*er gået sønder på ad Holsten til*«. Og pga. de mange rømninger af »*både unge og gamle*« er der nu »*mangel på ungt mandskab både til Hans May:ts tjeneste og gårdes fæste*«. Også på Harregårds Gods har der været ryttere på færde med at hverve karle. Ejeren H. Raun har klaget herover til Generalkommissariatet, »*men bekom intet svar derpå*«. En af hans karle, der var bortrømmet i juni 1736, var blevet anholdt af kaptajn Jasper v. Brochtorph under det sønderjyske regiment. Hvis ejeren ville have ham tilbage, skulle det koste ham 29 rd., »*men som jeg syntes, at fordringen var noget ubillig, lod jeg karlen blive uafhentet*«.

Dette er kun eksempler på bondekarlenes rømning. En opremsning af alle tilfælde ville være til dels enslydende gentagelser. Men der er mange. Og sammenlagt vidner de givetvis om et meget stort problem, i hvert fald i visse egne af landet. Det der fremkaldte rømningerne var vel en kombination af frygten for udskrivning til landmilitsen og af 1730'ernes vanskelige

vilkår for landbruget, der gjorde gårdfæste endnu mere upopulær, end den ofte kunne være selv under mindre ugunstige konjunkturer.

Afslutning

Som nævnt må det nok antages, at reskriptet af 29. marts 1737 og de indberetninger, det gav anledning til, var startskuddet til udvidelsen af stavnsbindingen i 1742 fra at gælde fra det 14. til det 36. år til nu at omfatte årene fra 9 til 40.

Det kan umiddelbart undre noget. Indberetningerne viste klart, at det problem, der lå bag reskriptet, flugt til udlandet af under 14 år gamle drenge, reelt var uden betydning. Og rømninger til udlandet af karle over 14 lod sig næppe påvirke af, om stavnsbindingen indtrådte ved 14- eller ved 9-årsalderen.

Tilbage blev bondedrengenes indenlandske flytninger, som synes at have haft et ret betydeligt omfang. For så vidt de foregik fra et gods til et andet, var de vel uden anden betydning for udskrivningspotentialet til landmilitsen, end at nogle godser kunne mangle udskrivningsemner, mens andre havde flere end måske strengt nødvendigt. Tilsvarende var de vel med tilsvarende forbehold, set under ét, neutrale, hvad angår tjenestekarle- og gårdfæsterpotentialet. Altså i begge tilfælde udtryk for mulige interne interessemodsætninger blandt godsejerne selv. Modsætninger, som også kunne afspejle sig i flugt fra de mindre attraktive til de mere attraktive godser, hvadenten forskellene mellem disse skyldtes egnenes større eller mindre frugtbarhed med deraf følgende lønforskelle m.v., eller at årsagen var mere individuelle forskelle på de enkelte godsers behandling af deres karle og bønder.

Spørgsmålet er dog, om der ikke tilbage som i hvert fald et væsentligt motiv, måske hovedmotivet, til udvidelsen af stavnsbåndet står et ønske om at hæmme specielt vandringerne fra landet til købstæderne.

Ved disse skete der to ting. Dels reduceredes samlet set landbrugets arbejdskraft og gårdfæsterressourcer, og dels formindskedes udskrivningspotentialet til landmilitsen, da de drenge, der kom til købstæderne inden 14-års alderen vel var blevet definitivt unddraget udskrivningen, da de ikke stod til rådighed for nogen godsejer til dette formål.

Om det er dette hensyn og altså en større vægtning af landbrugserhvervets end af købstaderhvervenes betydning for staten, der har været afgørende – eller om stramningen af stavnsbåndet alene har været resultatet af en styrkeprøve mellem de godsejere på den ene side, som af den ene eller den anden grund ikke kunne holde på deres mandskab, og de godsejere på den anden side, der ved gunstigere beliggenhed og bedre behandling af mandskabet kunne trække karlene til sig – ja, det får stå hen.

Men under alle omstændigheder afspejler 1737-materialet en betydelig bevægelighed i den danske bondeungdom efter nedlæggelsen i 1730 af en gamle landmilits og oprettelsen af den nye i 1733. Der var givetvis tale dels om en betydelig mobilitet blandt drenge under 14 år – ganske vist ikke til udlandet, men fortrinsvis mellem de enkelte godser – og dels om talrige rømninger af karle over 14 år, og for disses vedkommende ofte ud af landet. At den var større i 1730'erne end senere i århundredet frem til stavnsbåndsløsningen i 1788 er sandsynligt. Men hvor meget større den var, kan kun fortsatte undersøgelser af rømningerne afsløre. Alt tyder dog umiddelbart på, at problemet i hvert fald i de sidste årtier før 1788 var stærkt aftagende, bl.a. det stærkt faldende antal i Viborg Landstings skøde- og pan-

tebøger af tinglyste stævninger efter rømte karle. Det er ikke nær alle rømninger, der har resulteret i en stævning efter de rømte ved landstinget. Hvad kriteriet herfor er været, er uklart. Men som en indikator for rømningernes relative omfang kan stævningstallene formentlig nok tjene. Opgjort i 5-årsperioder ses det, at stævninger efter rømte karle i Viborg Landstings område kulminerede med 315 i 5-året 1735-39, for fra midten af 1760'erne at falde markant. Fra 1780-84 forekommer 6 stævninger, og fra 1785-89 kun 3. En tilsvarende tendens ses i øvrigt i antallet af stævninger efter rømte bønder, som ligeledes kulminerede 1735-59 med 29, for igen fra midten af 1760'erne at falde markant til seks i årene 1780-84 og til kun en enkelt i årene 1785-89.

Årsagerne til karlenes rømninger var flere. Hos en del, men dog nok de færreste, var udve vel en i hvert fald medvirkende årsag. Derimod anføres udsigterne til at blive tvunget til at overtage en forsømt eller måske ligefrem øde fæstegård ofte som rømningsmotiv. I det hele taget var tilværelsen som bondekarl eller bonde i krisetider for landbruget, ofte under en hård godsejer eller en brutal ridefoged, nok ofte så barsk, at den i sig selv kunne motivere rømning til andre lande, hvor der var chance for en mere menneskeværdig tilværelse.

Men først og fremmest var udskrivning til soldat i landmilitsen det store skræmmebillede for enhver bondekarl, som det ofte fremføres, hvilket understøttes af den kendsgerning, at rømninger ofte skete til de gevorbne regimenter, især rytterregimenterne. Det var altså ikke militærtjeneste som sådan, men landmilitstjeneste, der var afskrækkende! Når historieskriverne tidligere har været tilbøjelige til at bagatellisere ulemperne for bønderkarlene ved tjenesten i landmilitsen, tog de grundigt fejl.[10]

Noter:

Museumsinspektør Karsten Skjold Petersen takkes for hjælp til fremskaffelse af illustrationer.

1. Se herom Jens Holmgaard: … uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilits med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlens vilkår i øvrigt, 1999.
2. Vedr. forordninger henvises til den trykte forordningssamling.
3. Om forordningen af 5. marts 1731, se Jens Holmgaard: Er stavnsbåndet først indført 1733? En undersøgelse af forordningen af 5. marts 1731 og dens tilblivelse, Bol og By 1988: 1. Også trykt i Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet, 1990.
4. Plakat ang. at proprietærernes ret til det unge mandskab skal tage sin begyndelse fra de er ni år gamle, og at de virkelige soldater ligesåvel som reserverne må fra atten til fyrretyve år indrulleres. Trykt i forordningssamlingen.
5. J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie, 1888.
6. Materialet ligger i Rigsarkivet, Danske Kancelli, D 21. Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelser nr. 173/1737, hvortil der henvises i det følgende. Indberetningerne fra de enkelte amter er ordnet topografisk. Det er benyttet af J.A. Fridericia (se note 5, s. 102-117), men er her kun refereret i stærkt sammendrag. Originalmaterialet består, ud over medsendte gengivelser af reskriptet og amtmændenes følgeskrivelser ved videresendelsen til godsejerne, af noget over 200 foliosider. Man skal være opmærksom på, at begrebet »*landet*« i besvarelserne snart bruges synonymt med »*riget*«, som det tydeligt er ment i reskriptet, og snart med »*landsdel*« eller provins (Sjælland, Fyn, Jylland osv.). Denne vaklen i sprogbrugen viser sig nyttig her, idet den gav anledning til mere specificerede oplysninger om, hvad der er blevet af de karle og drenge, som har forladt godset. Til tider besvares flere spørgsmål, end reskriptet faktisk stiller, fx også hvilke personer over 14 år der er rømmet. Endvidere skal man være opmærksom på, at hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor dansk lovgivning ikke uden videre gjaldt, ofte opfattes som en enhed og under ét betegnes som Holsten. Endelig bør jeg gøre opmærksom på, at gengivelsen af navne på de fuldmægtige, som i mange tilfælde har svaret på godsejernes vegne, kan være forkert, da underskrifterne ofte er vanskelige eller umulige at tyde, og da der som

regel ingen kontrolmulighed findes, som når talen er om ejerne selv.

7. Denne besvarelses 21 tætskrevne sider foruden stiftamtmandens følgeskrivelser gengives af Fridericia på kun 1/3 side, hvilket ikke giver noget indtryk af de særlige problemer, der består her i det sydligste Jylland – det illustrerer dermed problemerne ved at anvende Fridericias gengivelse.
8. Hvad der gør denne »*flugt*«, som jo var legal if. 1735-forordningen, særlig interessant er, at den omtalte dreng, Niels Bertelsen, var ingen ringere end den siden så navnkundige storkøbmand og godsejer Niels Ryberg. Beretninger i hans biografier om tidspunktet for og de nærmere omstændigheder ved hans »flugt« har hidtil beroet på usikre formodninger. Men nu står tidspunktet altså fast som slutningen af 1736. Han var da ikke, som Mads Brøndum oplyser, 13, men kun 11 år, idet han var født i 1725. Da Fridericia udgav 1737-beretningerne, har han næppe været opmærksom på, hvem det drejede sig om. Ellers ville han formentlig have oplyst det i en note. Om Niels Rybergs »*flugt*«, se i øvrigt Fortid og Nutid, 2001:1., s. 52-56.
9 Økonomiske Priisskrifter, 1774. Heri bl.a. trykt H.C. Claussons besvarelse af Generallandvæsenskollegiets prisopgave om folkemængden i bondestanden. Her citeret efter Gunnar Olsen: Stavsbåndet og tjenestekarlene, Jyske Samlinger, Ny rk., I, 1952, s. 207.
10. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde?, Bol og By 1986: 1. Også trykt i Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads, 1990. s. 225-44. Samme: De bilder sig ind, vore jyske karle er dumt fæ. Godsejerklage 1776 om mishandling af karlene i landmilitsen. Bol og By 1995:2, S.55-84.

Troels-Lund

En biografisk skitse

Henrik Gjøde Nielsen

Fortid og Nutid, marts 2003, s. 49-67

Troels-Lund gav med sit hovedværk *Dagligt liv i Norden i det 16. Aarhundrede* startskuddet til det, der er blevet betegnet som den første kulturhistoriske bølge i Danmark; en bølge, der indkredses af perioden ca. 1880-1920. Den anden kulturhistoriske bølge indtraf 1940-1945, og den tredje fra omkring 1960. Fælles for de tre bølger er en i intensitet svingende, men dog vedvarende interesse for og inspiration fra Troels-Lund, såvel hans hovedværk som hans i visse kredse berømte debat i 1894 om kulturhistorie kontra statshistorie med den prøjsiske professor Dietrich Schäfer. I mindre grad har interessen samlet sig om Troels-Lunds personlige historie og de begivenheder i denne, der har haft indflydelse på hans livsværk. Spredt rundt i mindre artikler, i opslagsværker og leksika og ikke mindst i erindringer og samtidige brevvekslinger findes oplysninger, der sammen kan give baggrunden for manden og værket. Det er denne personlige historie, der i den følgende biografiske skitse søges opridset.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil. i historie fra Aalborg Universitet 1990. Desuden studier ved Institut for Kunsthistorie, Aarhus Universitet. Siden 1995 leder af Hals Museum. Har skrevet en række bøger, artikler og afhandlinger om kultur- og lokalhistorie, senest »*Fra tørv til natur*«, 2003.

Kulturhistorikeren Troels Frederik Troels-Lund, 1840-1921

Med sit monumentale hovedværk *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede,* der udkom første gang i tiden 1879-1901, søgte Troels-Lund at kortlægge næsten ethvert aspekt af det daglige liv i Renæssancen, såvel den materielle som den immaterielle folkekultur og i videre forstand Renæssancens danske mentalitetshistorie. Som den første gjorde Troels-Lund kulturhistorien til hovedsagen, og nedtonede behandlingen og til dels betydningen af den økonomiske og politiske historie. Med *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede* og de beslægtede, men mere ukendte værker, grundlagde Troels-Lund dansk kulturhistorisk videnskab, som med sine vildtvoksende forgreninger næppe kan kaldes en tradition på linie med den Erslevske, kildekritiske skole.

Troels-Lunds hovedværk, med alle dets fortrin og mangler, er forholdsvis kendt blandt både læg og lærd, og har siden det udkom første gang periodisk været genstand for interesse og behandling, først og fremmest af historiografisk observans, senest på yderst kompetent vis i Palle Ove Christiansens bog *Kulturhistorie som opposition.*[1] En behandling af manden og værket, der tager sigte på en lille, men vigtig del af den materielle folkekultur, er bl.a. givet af Bjarne Stoklund,[2] som også i andre sammenhænge har beskæftiget sig med Troels-Lund, og selv har jeg tidligere redegjort for et centralt, men overset arbejde af Troels-

Lund,[3] som imidlertid er helt afgørende for forståelsen af forfatterskabet.

Troels-Lunds livsforløb er imidlertid relativt ukendt, og har tidligere kun sporadisk og kortfattet været gjort til genstand for en samlet fremstilling; dvs. det livsforløb, der også er af væsentlig betydning for forståelsen af livsværket og dets baggrund.[4] En sådan personalhistorisk fremstilling skal forsøges i det følgende.

Barndom og ungdom, 1840-1870

Troels-Lund blev født i København den 5. september 1840 som yngste barn i den velstående kontorchef i Nationalbanken, justitsråd Henrik Ferdinand Lunds andet ægteskab. Henrik Ferdinand Lund var første gang gift med Petrea Kierkegaard, søster til Søren Kierkegaard, og anden gang med Anna Cathrine Lund, Henrik Ferdinand Lunds kusine. Troels-Lunds personlige bekendtskab med, og fascination af Søren Kierkegaard, der efter faderens andet ægteskab stadig kom i hjemmet, skal således for en dels vedkommende tilskrives denne familiære forbindelse. En anden ældre slægtning, der ligeledes skulle få betydning – om end af mere diffus karakter – for Troels-Lund, skønt de aldrig mødte hinanden, var faderens bror, naturforskeren og palæontologen P.W. Lund, der levede i Brasilien.[5]

Til de begivenheder i Troels-Lunds barndom, der også senere satte sig igennem i forfatterskabet, hører det forhold, at familien året efter Troels-Lunds fødsel, i 1841, lejede sig ind i Gamle Bakkehus, der senere skulle give titel og stof til Troels-Lunds litteratur- og åndshistoriske alderdomsværk *Bakkehus og Solbjerg,* bd. I-III, 1920-1922. Her havde Henrik Ferdinand Lund og familie sommerbolig de følgende 29 år. Skønt Troels-Lund som nævnt fødtes i en relativt velstående familie, var rigdommen dog ikke så stor, at den fritog Troels-Lund for økonomiske bekymringer. Han måtte ernære sig og sin familie ved mere eller mindre tilfældigt arbejde frem til 40-årsalderen.

Året 1848 er en milepæl i både dansk historie og i Troels-Lunds liv. I Troels-Lunds erindringer *Et Liv,* der dækker hans barndom og ungdom, udgivet posthumt i 1924, er det kapitel, der omhandler perioden 1848-1850, præget af en national farvet efterrationalisering, som skinner igennem på flere måder, f.eks. i beskrivelsen af den offervilje som befolkningen, inklusive Troels-Lunds familie og han selv, lagde for dagen i forbindelse med den Første slesvigske Krig 1848-1851. Det bedste udtryk for denne bevægede barndomstid finder man det sted i erindringerne, hvor Troels-Lund giver udtryk for sin glæde over *»efter at have overskredet Støvets Aar«*[6] at deltage i bestræbelserne på: *»at fremkalde frivillige Korps overalt i Landet, rede og skikkede til under Krig at støtte Hæren. Dette Arbejde er blevet kronet med Held langt ud over Forventning. (...) Men jo ringere jeg værdsætter min egen Betydning i denne Sag, des mere taknemmelig er jeg for, hvad der timedes mig: Endnu engang som gammel at have fået Lov til at genfornemme Aanden fra 1848«.*[7]

I de første år af skoletiden, fra 1846 til 1855, var Troels-Lund, angiveligt som følge af frihed og friluftsliv på Bakkehuset og i Søndermarken, med sine egne ord ganske doven.[8] I 1855 ændredes hans dovenskab dog til flid, tilsyneladende som et resultat af dels en ret pludselig indskydelse om at følge brødrenes eksempel, af hvilke særligt Peter Lund havde markeret sig med flid i skolen og i Troels-Lunds bevidsthed, mens denne selv forsømte arbejdet til fordel for frihed; og dels oplevelsen af Søren Kierkegaards død i november 1855.

Fig. 1. Troels Frederik Troels-Lund 1840-1921. Fotografiet er formodentlig fra midten af 1850'erne, før Troels-Lund fandt sin livsbane som historiker og i den udkastede og gennemførte planen for det værk, der skulle give ham en central placering i dansk kulturhistorisk videnskab (Foto gengivet efter »Et liv«, 1924, s. 384).

Søren Kierkegaard fik stor betydning for Troels-Lund, såvel menneskeligt som filosofisk. Menneskeligt gennem familietilhørsforholdet og det mere intense venskabelige forhold mellem Kierkegaard og Troels-Lund, som i hvert fald sidstnævnte følte. Filosofisk kommer betydningen til udtryk i starten og slutningen af Troels-Lunds forfatterskab: Troels-Lunds doktordisputats, der i øvrigt ikke vakte synderlig opsigt, *Om Sokrates's Lære og Personlighed,* 1871, var inspireret af Søren Kierkegaards interesse for Sokrates; også Søren Kierkegaard disputerede på en afhandling om Sokrates, 1841. Troels-Lunds sidste arbejde, det ufuldendte tredje bind af *Bakkehus og Solbjerg,* omhandler udelukkende Søren Kierkegaard.

Frem til sin død var Søren Kierkegaard en ven af Troels-Lunds familie. Da Troels-Lund besøgte Kierkegaard på dødslejet sammen med et par tilsyneladende mindre begavede eller i hvert fald mindre sensitive slægtninge, følte han en helt speciel samhørighed opstå mellem ham selv og den dødssyge Kierkegaard. En samhørighed, der var: *»som en himmelsk Aabenbaring, en Udstrømning fra Sjæl til Sjæl, en Velsignelse, der gød nyt Mod, Kraft og Forpligtelse i mig«*.[9]

Denne oplevelse, samt de nærmest tumultagtige scener ved Søren Kierkegaards begravelse,[10] fik Troels-Lund til at fordybe sig i Kierkegaards skrifter, og skønt det kunne knibe med forståelsen er det primært i dette forløb, man skal søge årsagen til de følgende års flid.

I disse år begyndte den unge Troels-Lund tillige at skrive poesi, romantisk epigondigtning, samtidig med, at hans studier førte frem til studentereksamen i 1858. Ligeledes i 1858 begyndte han at studere teologi ved Københavns Universitet, mens han fortsat plejede sine interesser for græsk filosofi og senromantisk digtning. I 1859 debuterede Troels-Lund som skribent; han satte gang i en offentlig debat. Det skete ganske vist anonymt, under mærke, idet han i dagbladet *Fædrelandet* fik publiceret nogle artikler om onklen P.W. Lund og den urimelige behandling fra dansk side, som en enestående samling brasilianske fossiler – gaver fra P.W. Lund – udsattes for.[11]

Samme år indtraf en katastrofe for den unge Troels-Lund: hans mor døde. Dødsfaldet kastede Troels-Lund ud i en krise der af såvel personlige som nationale begivenheder blev yderligere forværret i løbet af 1860'erne, og først nogenlunde løst i begyndelsen af 1870'erne. Denne krise kommer bl.a. til udtryk i Troels-Lunds vaklende sind og ubeslutsomhed, ikke mindst i forbindelse med valg af livsbane. Valget af teologien som studium og dermed formodede levevej var tilsyneladende tilskyndet dels af indflydelsen fra Søren Kierkegaard, dels af moderen, men nogen helhjertet indsats i studiet synes Troels-Lund ikke at have leveret. Imidlertid betød netop moderens død i 1859, at hendes ønske om, at de af hendes sønner der studerede skulle være præster, fik øget betydning for Troels-Lund.

Skønt næppe af hjertet, så dog tro mod moderens ønske, fortsatte Troels-Lund sine teologiske studier i de første år af 1860'erne, sideløbende med sine digteriske og filosofiske interesser. I samme periode udviklede han betydningsfulde venskaber med sine jævnaldrende i »Den Nutzhornske Bande«, der foruden Henning Frederik Feilberg Nutzhorn talte folk som Julius Lange, Georg Brandes og Harald Høffding. Betegnelsen »Den nutzhornske bande« skyldtes de nære og ofte livslange venskaber der etableredes i dette fællesskab, som mere var baseret på stærke personlige sympatier end på faglige fællesskaber, og ofte på trods af f.eks. modstridende politiske opfattelser. Bandebetegnelsen gav gruppen en vis musketér-aura, som dens medlemmer fastholdt livet igennem.

Da krigen mellem Danmark og Tyskland brød ud tidligt på året 1864, rev den Troels-Lund ud af den tågeverden af uhåndgribeligheder, med spredte studier og spredte interesser, som han hidtil havde befundet sig i. Før Den anden Slesvigske Krig brød ud, havde Troels-Lund ansøgt om udsættelse af sin militærtjeneste for at kunne læse til embedseksamen. I april 1864, efter krigens udbrud, betroede Troels-Lund imidlertid sin bror Peter Lund, at han overvejede at lade sig optage på Artilleri-Reserveofficersskolen. Peter Lund reagerede på idéen ved at hævde, at han i så fald ville lade sig hverve som menig. Denne erklæring fik Troels-Lund til at vakle, da

han aldeles ikke mente, at et sådant skridt burde tages. Skønt Troels-Lund tøvede, og Peter Lund således tilsyneladende havde opnået hvad han ville, meldte Peter Lund sig alligevel som menig, omkring den 20. april 1864. Også Troels-Lund søgte så at blive antaget, men var for sent ude: Alle pladser var optaget.

Peter Lund nåede frem til Sønderjylland i starten af juni 1864, og skrev flittigt og optimistisk til familien hjemme i sommerboligen Bakkehuset. Den 29. juni 1864 deltog Peter Lund i kampen nord for Kær på Als. Her blev han hårdt såret af en kugle, der trængte gennem den ene lunge og ryggen; han blev bragt til lazarettet på Sandbjerg Slot på Sundeved. Her fik han en tysk feltpræst til at skrive til sin familie. Omgående rejste Troels-Lund via Lübeck til Sønderjylland, hvor han var hos sin bror indtil han døde den 18. juli 1864. Peter Lund er begravet på Ulkebøl Kirkegård på Als.

Hvor Peter Lunds erklæring tidligere på året havde fået Troels-Lund til at tøve, betød Peter Lunds død, at Troels-Lund omgående og endnu engang meldte sig til hæren. Kort efter blev der imidlertid sluttet våbenstilstand, hvilket forhindrede Troels-Lunds deltagelse i krigen.

Det er en ganske udbredt opfattelse, at det er et resultat af mere eller mindre overdreven efterrationalisering, når Troels-Lund senere i livet betegnede 1864 som året, der betød et vendepunkt for ham udadtil pga. det nationale nederlag, personligt pga. Peter Lunds død.[12] Imidlertid må det slås fast, at katastrofen virkeligt var sket og at de, der oplevede den, var mærket af den resten af livet. Der hentes argumenter mod Troels-Lund i dette spørgsmål i den kendsgerning, at der gik flere år efter 1864, før han slog ind på historien som livsbane. Ganske vist gik der relativt lang tid efter 1864, før Troels-Lund fandt sit »kald« i historien. Ikke desto mindre mener jeg, at Troels-Lunds historikervirksomhed med rimelighed kan have en betragtelig del af sin begrundelse i begivenhederne og oplevelserne i 1864. Dels må det huskes, at Troels-Lund i årene efter sin mors død og op til krigen efter alt at dømme befandt sig i en virkelig krise. Og dels må det huskes, at nederlaget i 1864 var et såvel nationalt som personligt nederlag for Troels-Lund; et nederlag, der for Troels-Lund kan have taget sig ud som endnu et skridt hen mod den familiære opløsning, der var begyndt med moderens død i 1859, og som i 1864 fortsatte med Peter Lunds død. Ligeledes har det danske nederlag ramt den nationale, konservative og kongetro familie Lund hårdt. Der er kort sagt tale om en række personlige og nationale katastrofer der rammer et menneske, som i troskab mod sin moders ønske er ved at uddanne sig til præst, skønt Troels-Lund tidligt nærede alt andet end varme og ortodokse tanker om kristendommen; en skepsis, som Troels-Lund udbyggede og skærpede gennem hele sit liv. Når Troels-Lund således mange år senere hævder, at 1864 gjorde ham til historiker, behøver det hverken at være efterrationalisering eller løgn. Forklaringen er nærmere den, at Troels-Lund efter 1864 stod med en række oplevelser, som han ikke vidste hvad han skulle stille op med; en række oplevelser, hvis betydning og konsekvenser først med tiden gik op for ham.

Skønt 1864 umiddelbart betød, at Troels-Lunds åndelige krise forværredes, trods hans vilje til et lyst sind, så modnede oplevelserne ham også til hans senere gerning. Og i øvrigt indeholdt året 1864 også positive elementer for Troels-Lund: Allerede til sin døende bror havde han betroet, at han var blevet hemmeligt forlovet med sin halvkusine, Sigismunda Tillisch.

I 1866, efter krigen havde fået *»ham til at samle sig om et Embedsstudi-*

um,«[13] tog Troels-Lund endelig teologisk embedseksamen. Året efter, i 1867, udkom hans første bog, *Paa Vandring,* under pseudonymet Poul Vedel. Der er tale om en ret dårlig udviklingsroman, der meget symptomatisk tager udgangspunkt i tilbagetoget fra Dannevirke i 1864, og som lader hovedpersonen gennemgå en eksistentiel krise á la Kierkegaard. I 1868 blev Troels-Lund så gift med Sigismunda Tillisch, og de sidste år af 1860'erne anvendte han til fortsatte filosofiske studier, undervisning og manuduktion, formodentlig ud fra en forventning om en fremtid som universitetslærer i filosofi.

Allerede som skolekammerater havde Troels-Lund og Georg Brandes været nære venner; et venskab, som udbyggedes i »Den Nutzhornske Bande«. Ligesom Georg Brandes, og andre med ham, var overordentligt kritisk indstillet over for Troels-Lunds debutarbejde *Paa Vandring*, var det heller ikke megen sympati Brandes havde for Troels-Lunds ægteskab, om hvilket han havde en klar mening, åbenbart med en følelse af berettigelse, baseret på det lange og nære venskab. Opfattelsen var tilsyneladende, at man nu ikke længere kunne forvente sig noget særligt af Troels-Lund. I et brev til den fælles ven Emil Petersen, dateret den 20. januar 1869, skriver Georg Brandes: *»Troels Lund er ogsaa gift, veed Du, med sin lille Trille, jeg besøgte dem en Aften, de vare meget venlige, men jeg priste mig lykkelig ved ei at skulle spille Tremandswhist med Kone og Svigerfader (en affecteret dum gl Hugaf) og ved at have bevaret saa meget bon-sens, at en Kvinde uden Aand, uden Ild, uden Begeistring, uden Sjælsadel og uden dette voldsomt forelskede, underkastende, ydmyge, omfavnende, i Ildsluer badende, i Taarer kyssende og krystende Kvindelige aldrig, aldrig i Verden kunde fængsle mig, endsige binde mig, endsige tage Pustet ud af Næseborene paa mig. Og hvad andet bliver vel Enden paa Troels! Hvor kan man bevare den hellige Gnist i en triviel Menage«.*[14]

Helt så galt gik det nu ikke, hvilket de følgende år skulle vise.

Manddom, 1870-1901

Efter at Troels-Lund i sin ungdom havde forsøgt sig i æstetik, poesi, filosofi, teologi og endog naturvidenskabelige studier, begyndte det efter 1870 at gå op for ham, hvad han skulle bruge sit liv til. Erkendelsen kom ikke med et slag, men voksede gradvist i styrke i de første år af 1870'erne. Allerede i disse år fremtræder den, i bedste fald, lidt lunkne indstilling til Troels-Lund som historiker. Andreas Frederik Krieger skriver i sin dagbog den 4. april 1871: *»Nu skal Troels-Lund disputere om Sokrates; det var ham Wegener foretrak til Geheimearkivet, uagtet Bricka søgte pladsen«.*[15]

Den stilling der – som Krieger antyder – lidt uretfærdigt var tilfaldet Troels-Lund, var en stipendiatstilling i Geheimearkivet, det senere Rigsarkiv. Troels-Lund tiltrådte næppe stillingen i forventning om at ende som arkivembedsmand, men nærmere af økonomiske grunde.

Stillingen fik imidlertid også andre end blot økonomiske konsekvenser. Under arbejdet på Geheimearkivet, der primært bestod i at gennemgå korrespondancer og domme fra det 16. århundrede, fik Troels-Lund: *»efterhaanden Indtryk af, hvor stor Forskel, der var mellem de blot tørre historiske Fakta og de samme, belyste af alle de mange Biomstændigheder, der havde knyttet sig til dem. Den Fornemmelse blev levende hos mig, at man først egentlig forstod Hovedbegivenhederne gennem Kendskab til alle disse Smaating, som gav dem deres Præg«.*[16]

Denne erkendelse gav Troels-Lund lyst til at arbejde med en fremstilling

Fig. 2. Troels-Lund fotograferet i 1885. Han var da 45 år gammel og midtvejs i udarbejdelsen af hovedværket Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede (Foto i Det kongelige Bibliotek).

af nogle af forholdene i det 16. århundrede; en lyst, der resulterede i debuten som historisk forfatter med artiklen »Dommen over Christoffer Rosenkrans« i *Historisk Tidsskrift*, 1873. Det kan undre, at Troels-Lunds første historiske arbejder blev publiceret i *Historisk Tidsskrift,* idet en del passager indeholder elementer, som man faktisk ikke ved noget om, men som nærmer sig skønmaleri og fri fantasi. *Historisk Tidsskrift* som publikationsforum for Troels-Lund blev da også hurtigt lukket; en lukning, der blev muret effektivt til med C.F. Brickas opstramning af tidsskriftets linie i 1878.[17] At Troels-Lund imidlertid allerede i 1873 havde et større arbejde i tankerne, fremgår af et brev til onklen P.W. Lund i Brasilien, dateret den 2. november 1873: *»Jeg selv har det ved det Gamle eller rettere bedre end før, idet jeg – ligesom i fjor Warming – har fået et Stipendium paa 300 Rd. Aarligt i 4 Aar, hvilket har sat mig i Stand til ganske at opgive Informationerne, saa at jeg nu har indvundet 3 Timer daglig til Studierne. (…) Jeg har meget travlt med et større historisk Arbejde, hvis Udarbejdelse vil kræve flere Aar, men hvortil jeg har de fortrinligste Hjælpekilder, idet min stilling i Geheimearchivet aabner mig Adgang til en Mængde hidtil ukjendte og ubenyttede Actstykker«*.[18]

Dette *»større historisk[e] Arbejde«* skulle blive til *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede.* Senere udtalte Troels-Lund, at det dels var fascinationen af renæssancetiden, dels ønsket om at bidrage til den nationale genrejsning efter katastrofen i 1864, der blev afgørende for hans valg af historien som arbejdsområde.[19] Dvs. et slags åndeligt svar på 1864-devisen om, at hvad udad tabes skal indad vindes.

Skønt Troels-Lund på dette tidspunkt ikke var specielt velstående, så brændte han tilsyneladende så meget for sit kald, at han i 1875 opsagde sin stilling som arkivembedsmand for helt at hellige sig det historiske forfatterskab. Resten af 1870'erne klarede familien Troels-Lund sig ved hjælp af foredrag, stipendier, lærervirksomhed osv., indtil arven efter faderen i 1875 og efter onklen P.W. Lund i 1880, der begge blev dygtigt anvendt til spekulation, gjorde Troels-Lund nogenlunde økonomisk uafhængig. Og efterhånden som årene gik, blev skribentindtægterne af stadigt større omfang.

Troels-Lunds besynderlige og ret ubestemmelige placering på den politiske skala og mellem den nationale konservatisme og »Det moderne Gennembrud« markeredes ligeledes i denne periode. Georg Brandes begyndte i 1871 sine forelæsninger ved Københavns Universitet om hovedstrømninger i det 19. århundredes litteratur, og året efter stiftedes Litteraturselskabet eller Fritænkerforeningen, som Troels-Lund – tilsyneladende i et øjebliks ubetænksomhed – havde indvilget i at blive medlem af. Dette løfte trak han tilbage i et brev til Georg Brandes den 6. april 1872, idet han, som han skrev, frygtede at foreningen ville kræve en *»Uniformitet i Anskuelsen«*[20] som han ikke ville indordne sig under, ligesom han, skønt han så det positive i den frie tankes kamp mod sociale og religiøse fordomme, frygtede at denne frie tanke selv ville føre til nye ensidigheder og fordomme, hvorfor han rakte *»Uniformen ubrugt tilbage«*.[21]

Denne dobbelthed i Troels-Lunds livsopfattelse, der ikke må forstås som manglende stillingtagen, bevarer og udbygger han hele sit liv, bl.a. i sit forhold til kristendommen. På den ene side kan man i visse af Troels-Lunds værker finde en på det nærmeste anarkistisk opfattelse af Gud og staten, mens Troels-Lunds stærke engagement i forsvarssagen placerede ham i selskab med stærkt nationalkonservative kræfter.[22] Mest kontroversielt i samtiden, og samtidig med en stadigt

større folkelig yndest og udbredelse, stod vel Troels-Lunds revselse af kristendommen, der betød at protestanter tog stærkt afstand fra bogen *Livsbelysning,* 1898, 13. og næstsidste bind i *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede,* mens den katolske kirke ligefrem satte *Livsbelysning* på »Index librorum prohibitorum,« dvs. fortegnelsen over farlige og forbudte bøger, som troende katolikker ikke må læse.[23]

Op gennem 1870'erne udkom flere historiske arbejder fra Troels-Lunds hånd, og i samme periode håbede han på en universitetskarriere. I midten af 1870'erne var den kildekritiske skole i dansk historievidenskab, med Kristian Erslev i spidsen, endnu ikke slået igennem. Alligevel var holdningen til Troels-Lund ikke entydigt positiv. A. F. Kriegers dagbog for den 20. maj 1876 giver et godt indtryk af den forplumrede situation, i hvilken den danske historikerstand på dette tidspunkt befandt sig: *»Fischer, som har jaget Joh. Lange bort, fordi han havde Betænkeligheder ved strax at flytte Samlingerne ind paa Musæet, interesserer sig nu for at faae Troels Lund til Docent i Historie (i alt Fald uden Løn). Historikerne er enige om at fraraade det. Erslev synes at indgive mere Forventning end de Ældre af den yngre Slægt. Fridericia seer i Alt et Honorarspm.; han truer (og Flere med ham) med ei at ville levere Bidrag til Hist. Tidsskrift, siden Honoraret ei blev forhøjet paa sidste Aarsmøde«.*[24]

At Fischer fortsat arbejdede for Troels-Lunds sag fremgår af Kriegers optegnelse for den 8. september 1876, ifølge hvilken Fischer vil søge finanslovsbevilling til Troels-Lunds ansættelse. Af optegnelsen den 10. september samme år fremgår videre, at Fischers plan formodentlig er at ansætte Troels-Lund som midlertidig docent.[25] At Troels-Lunds ønsker gik i retning af universitetsvirksomhed lod han selv fremgå ved sit virke som opponent ved disputatsforsvar, således også ved Erslevs, ved hvilket: *»Præses* [høstede] *megen anerkendelse (Schiern, Fridericia); men den fik dog sin tilbørlige Begrænsning ved Troels Lund og Holm«.*[26]

Endnu et forsøg på at indtage en professorstol gjorde Troels-Lund i 1883. I 1882 var Johannes Steenstrup blevet professor i *»Nordens Historie og Antikviteter*;« Troels-Lund blev ved den lejlighed forbigået. I 1883 blev et nyt professorat ledigt, og Troels-Lund søgte en sidste gang at bane sig vej til universitetet; blandt konkurrenterne var Kr. Erslev. Troels-Lund var klar over dette forhold. Hans argumentation for at blive valgt til embedet baserede sig derfor på den betragtning, at forskere, som blot udviklede deres videnskabelige evner på bekostning af de »formelle« – dvs. Erslevs type – kun var i stand til at udsondre og fremlægge kendsgerninger; en udsondring og fremlæggelse, der i sig selv ikke var til nogen verdens nytte. Disse kendsgerninger, udsondrede af det store råstof, af kilderne, måtte gøres nyttige, dvs. tilgængelige og forståelige for alle. Man måtte gå »kunstnerisk-videnskabeligt« til værks, og dette kunne Troels-Lund gøre. Pointen var, at: *»så lidt som det bedst forsynede farvelager endnu er et portrætgalleri, så lidt er hint kritisk sigtede stof endnu en gengivelse af virkeligheden. Der hører i begge tilfælde kunstnerisk hånd til for af disse forudsætninger at frembringe et billede af virkeligheden«.*[27]

Ved professorbedømmelsen i 1883 blev Troels-Lund imidlertid kritiseret for mangel på videnskabelighed; man valgte Erslev, og Troels-Lund opgav tilsyneladende at tænke i universitære baner. En gryende anerkendelse af ham var det dog, at han i 1888 blev udnævnt til titulær professor.

Bortset fra en ganske perifer tilknytning til tidsskriftet *Det 19. Aarhundrede,* helligede Troels-Lund sig primært

Til Læserne

Et Skrift som dette er kun del-
vis Forfatterens eget Værk. For
en lige saa væsenlig Del er det et
Udtryk for den Tid, han tilhører.
Et Folks Historieskrivning er dets
Selverindring. Hver Tid – i Fol-
kenes som i den enkeltes Liv –
dvæler helst ved sin Ært Minder.
Derfor veksler Slægternes Histori-
skrivning.

Det er mit Haab, at naar
ved denne Folkeudgave de nordiske
Folks trehundredaarige Minder spredes

Fig. 3. Da en illustreret »folkeudgave« af »Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede« blev udgivet klarede formålet med værket. Fortalen har en vis defensiv karakter, tydeligt præget af nederlaget i

og vekkes i endnu flere Sind, de
da maa verke paa gode Minders
Vis: dulme Savn og Nutids
Tryk, gennem Smil vekke Liv
og trøstigt Forsæt, ægge til aaben
ærlig Efterlanke, styrke de tre
Brødrefolkes Livsmod og Tro paa
eget Kald og egne Evner.
København Januar 1903.

Troels Lund.

i 1903, blev værket forsynet med en lille fortale, gengivet efter Troels-Lunds pen, som i korthed for-
1864.

sit historiske arbejde. Trods det personlige venskab med Georg Brandes blev »Det moderne Gennembrud« gennemført uden Troels-Lund. Derimod blev han tæt knyttet til forsvarssagen. I 1874 var han blevet ansat som lærer ved Hærens Officersskole, og her kom han i forbindelse med den forsvarsbevægelse, der blev så vigtig for Højre i de politiske kampe i 1880'erne. Både i bladet *Vort Forsvar* og i selvstændige publikationer skrev Troels-Lund dels aktuelt-politiske arbejder om forsvarsspørgsmålet, dels historiske artikler og afhandlinger, alt med udgangspunkt i en stærk nationalfølelse, som man ikke venter at finde hos en mand, der er udskældt af protestanter og på index hos katolikker for sin nærmest anarkistiske gudsopfattelse.

Skønt anerkendelsen af Troels-Lund bestyrkedes ved hans optagelse i den faste medarbejderstab på *Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon* i 1893, så var denne anerkendelse endnu på ingen måde fasttømret. Dette fremgår bl.a. af følgende uddrag af et brev fra Marcus Rubin til J.A. Fridericia, dateret den 20. oktober 1897: *»Ihvorvel jeg ikke har noget godt at meddele, er det dog min Pligt at sige Dig, at Bricka er bleven Rigsarkivar. Sandsynligvis véd Du det allerede, men hvad Du maaske ikke véd er, at der var stærkt tale om den Skandale at tage Tr.-L. – i hvert Fald efter Kringelbach's Udtalelser til mig igaar. Kringlb. var meget irriteret netop over den Mulighed, der skal være bleven pousseret stærkt af Kongehuset«*.[28]

Muligvis som et plaster på såret over endnu engang at være blevet forbigået, og muligvis også »*pousseret*« stærkt af kongehuset, blev Troels-Lund samme år udnævnt til kongelig ordenshistoriograf.

Anerkendelsen fra videnskabeligt hold slog endeligt – i det mindste formelt – igennem i 1901, da Troels-Lund blev medlem af Det kongelige danske videnskabernes Selskab. Samme år udkom 14. og sidste bind af *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede.* Som 61-årig kunne Troels-Lund således se tilbage på sit hovedværk, der havde været 22 år undervejs, en mængde større og mindre artikler, afhandlinger og bøger, en række nederlag i sine forsøg på at indtage betydningsfulde videnskabelige embeder, berømmelse for sin ordduel i 1894 med den prøjsiske professor Dietrich Schäfer om kulturhistorie og politisk historie, og han kunne nyde en stadig større anerkendelse, modstræbende i videnskabelig sammenhæng, men uomgængelig i udbredelse og oplagstal, netop i kraft af sin »historiekunst«.

Alderdom, 1901-1921

Troels-Lunds aktiviteter i det første tiår af 1900-tallet var, foruden det historiske forfatterskab, præget af arbejdet som ordenshistoriograf og af arbejdet for forsvarssagen, som formand for Centralkomiteen for frivillige Korps. Desuden var Troels-Lund indtil 1912 medlem af komité og forretningsudvalg for Dansk Folkemuseum.[29] Perioden fra ca. 1910 til 1921 var dels præget af arbejdet med at skrive erindringer, der udkom posthumt under titlen *Et Liv,* 1924, dels af arbejdet med alderdomsværket *Bakkehus og Solbjerg I-III,* udgivet 1920-1922. Han nåede at se første bind udgivet. Samme dag han afleverede manuskriptet til andet bind til trykning døde han, mens tredje bind forelå ufuldendt og ubearbejdet, men blev bragt i trykfærdig stand af Knud Fabricius.[30]

I samme periode blev det fastslået, at Troels-Lund havde sin plads også på det historievidenskabelige parnas; hans eksistens og betydning blev om ikke anerkendt så dog erkendt i den kildekritisk orienterede del af historikerstanden. Da Kr. Erslev holdt sin

rektortale ved Københavns Universitet i 1911, senere udgivet under titlen *Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie,*[31] havde han også et par venlige ord til Troels-Lund. Det var måske pæne, nødvendige ord ved en festlig lejlighed. Mere betegnende for holdningen til Troels-Lund blandt tidens førende faghistorikere er nok Marcus Rubins ord i et brev til Erslev, dateret 28. december 1916; et brev, der også er interessant ved at referere til en beundrende omtale af Troels-Lund fra Erslevs side, hvilket i nogen grad er overraskende. Den Marcus Rubin, der tidligere tog så stærkt afstand fra Troels-Lund, skriver til Erslev: *»Gaar jeg nu med et Spring over fra Udland og Fortid til Indland og Nutid, finder jeg af nuværende Historikere i V.S. [Videnskabernes Selskab] Troels-Lund, Steenstrup, Erslev og Rubin. Selv om vel endel af T.-L.'s Værk er Digt og forbandet Løgn, vil han, som Du en Gang har bemærket, leve, naar vi andre er døde; det vil han paa Grund af Stoffets Ejendommelighed og Rigdom og paa Grund af Forfatterens Frodighed i Tanke og Finhed i Kunst«.*[32]

Troels-Lund bevarede til det sidste sit lyssyn og sin dobbelthed i livsanskuelsen. Den 12. september 1920, et halvt år før sin død, opsummerer han denne dobbelthed i et brev til Georg Brandes, måske nok lidt for ukritisk hvad angår forholdet til denne: *»Vi har jo, som Du siger, haft samme Udvikling, mødt samme slags Modstand, delt lignende Skæbne. Vi hører til samme »Aargang« i dansk Aandsudvikling. Men samtidig har vi været højest forskellige, hvad der naturligt med Aarene er traadt tydeligere frem. Desuagtet har vi fulgtes ad, ikke haft noget literært Sammenstød, end ikke nogen Rivning, ikke saa meget som blot et skarpt Ord imellem os.*

Jeg troer, at dette engang i Tiden vil blive lagt mærke til som noget underligt og uforståeligt.

Vi kender Grunden. Trods al vor Forskel i Anlæg, Dannelse og Karakter har der lige fra vor Ungdom hersket en gensidig indbyrdes Agtelse, Tillid, Interesse og Hengivenhed, der fandt sit udtryk i Mottoet: »elsk mig lidt, men elsk mig længe.«

Det er denne Modsætningernes Harmoni, denne de forskellige Eneres gensidige Sympati og samstemte Forstaaelighed, som jeg regner for den fineste æteriske Olje i den Kultur og Venskabsform, vi som unge tilegnede os. Den har ikke tabt sig i 60 Aar.

Det er denne Trofasthed, denne milde Beherskethed, denne trygge Hjemlighed, dette rolige Vidsyn i Venskabet – dobbelt vanskeligt for en ildfuld og skarpskaaren Personlighed – hvorfor jeg af Hjertet takker dig.«[33]

Dette brev er ikke blot interessant ved at pointere Troels-Lunds vedholdende dobbelthed i livsanskuelsen, in casu mellem national konservatisme og »Det moderne Gennembrud,« men også ved opsummeringen af forholdet mellem to meget forskellige og meget centrale typer i en vigtig periode i dansk åndsliv.

Konsistent og vedholdende som forholdet mellem Troels-Lund og Georg Brandes, kan Marcus Rubins forhold til Troels-Lund ikke siges at være. Den 16. juli 1920 overvejer Rubin, hvorvidt han skal skrive under på en lykønskningsadresse til Troels-Lund i anledning af dennes 80-års fødselsdag. I et brev til Erslev den 16. juli 1920 anfører Rubin, at bortset fra, at han nærer store videnskabelige betænkeligheder ved Troels-Lunds historieskrivning, og bortset fra, at Rubin også har personlige betænkeligheder, så finder han, at Troels-Lund: *»i adskillige Henseender [er] en betydelig Forfatter og frem for alt en betydende Forfatter, og det vilde vist være smaaligt ikke at give sit Navn: han vil leve, naar jeg længst er død. Jeg vil gøre mig det let: ganske følge dig«.*[34]

Fig. 4. Et mindre kendt værk af Troels-Lund er hans – næsten – samlede arbejder Historiske Fortællinger – Tider og Tanker, der udkom i fire bind fra 1910 til 1912. Værket bar omslag og titelblade af Hans Tegner.

Svaret lader ikke vente på sig. I et brev fra Erslev til Rubin, dateret den 17. juli 1920, skriver Erslev, at uanset hvad han måtte have at indvende mod Troels-Lund, så vil han skrive under. Af samme brev fremgår, at det faktisk var Erslev der foreslog, at Troels-Lund blev optaget i Videnskabernes Selskab, angiveligt ud fra en erkendelse af, at ganske vist har solen pletter, men det vigtigste er dog, at der er en sol.[35]

Efter Troels-Lunds død den 12. februar 1921, skriver Rubin atter til Erslev og udtrykker i dette brev, dateret den 15. februar 1921, sin forundring over, at filosoffen Harald Høffding men ingen historikere i Videnskabernes Selskab vil holde mindetale over Troels-Lund, ligesom Rubin beklager, at han ikke kan deltage i mødet, *»ikke mindst for at hædre Troels-Lund's Minde«*.[36] Resultatet af denne ret skarpt formulerede henvendelse blev, at både Høffding og Erslev holdt mindetaler over Troels-Lund. Rubins argument er, at det for udenforstående ville se ud som om danske historikere ikke ville medregne Troels-Lund som fagfælle, og at: *»For Selskabets egne Medlemmer er det besynderligt, at en Historiker, der har indtaget en saa udmærket og fremtrædende Plads blandt vort Lands Historieskrivere, ikke findes værdig til en Omtale af Fagfællerne«*.[37]

Således glider Marcus Rubin fra at være en af Troels-Lunds skarpeste kritikere til at være den, der satte i stand, at det blev Kristian Erslev, der som historiker holdt mindetalen over Troels-Lund i Videnskabernes Selskab.[38]

Noget af det, der ikke ændrede sig over tid, var Troels-Lunds forhåbninger til Danmark og danskheden, set i den særlige skygge af året 1864. Da grænsedragningen i Sønderjylland på ny skulle foretages efter Den første Verdenskrig, havde Troels-Lund håbet, at i det mindste Flensborg ville tilfalde Danmark. I 1920 mødte G. Brøchner-Mortensen, der ofte havde været gæst i det Troels-Lund'ske hjem, så Troels-Lund i en øde gade i det ellers flagsmykkede og feststemte København. Brøchner-Mortensen omtalte den flagsmykkede by og den lykkelige genforening for den gamle, lidt duknakkede Troels-Lund. Svaret var: *»Jeg vilde nu hellere, at vi havde fået noget mere«*.[39]

Et liv

Jeg har i det foregående søgt at skildre nogle centrale dele af Troels-Lunds liv, der i forskellig forstand har haft indflydelse på hans værk. Blandt de både personlige og nationale faktorer, der på forskellig vis må siges at have haft indflydelse på hans arbejde, er begivenhederne i 1864, i forbindelse med hvilke også Troels-Lunds engagement i forsvarssagen må ses. Begivenhederne i 1864 fik således både en direkte (dvs. forsvarssagen) og en indirekte (dvs. formålet med forfatterskabet) indflydelse på Troels-Lunds forfatterskab, idet han opfattede *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede* som en gave til trøst og styrke for det danske folk. En konsekvens heraf var det også, at Troels-Lund netop søgte at indkredse det særlige danske eller nordiske lys i Renæssancen, som dette kom til udtryk i både den materielle og den immaterielle folkekultur. Denne bestræbelse placerede Troels-Lund i opposition til såvel den kildekritiske, Erslevske skole i Danmark, som til den dominerende tyske – eller prøjsiske – historieskrivning, statshistorien, repræsenteret ved Dietrich Schäfer, med hvem han udkæmpede en videnskabeligt ensidig, men polemisk forbilledlig duel på ord i 1894.[40]

Mens begivenhederne i 1864 fremtræder som både nationalt og personligt betonede faktorer, dvs. oplevelsen af Danmarks nederlag og af broderens død, kan man på det mere entydige personlige og familiære plan spore tidlig indflydelse fra markante personligheder. Onklen P.W. Lund, som i dag primært er kendt som romanfigur, hovedpersonen i Henrik Stangerups *Vejen til Lagoa Santa,* kom for den unge Troels-Lund til at stå i et både mytisk og mystisk lys; den store ener, der fristede en primitiv tilværelse ved sin søgen efter fossiler i Sydamerikas huler, som gav afkald på den civiliserede

Fig. 5. Den gamle Troels-Lund sammen med et barnebarn, fotograferet omkring 1920 (Gengivet efter »Et Liv«, 1924, s. 322).

verdens bekvemmeligheder, mens den samme verden på sin side vendte ham ryggen. Troels-Lunds første fremtræden for offentligheden var et resultat af dette forhold, og sandsynligvis er såvel pseudonym som titel på Troels-Lunds første bog, *Paa Vandring* af Poul Vedel, en skjult hyldest til onklen P.W. Lund. Indflydelsen fra Troels-Lunds anden »onkel,« Søren Kierkegaard, kom bl.a. til udtryk i Troels-Lunds valg af disputatsemne, og i tredje bind af hans alderdomsværk, *Bakkehus og Solbjerg*.

Når der ses bort fra duelarbejdet *Om Kulturhistorie,* 1894, var det meget lidt Troels-Lund engagerede sig i nogen form for »offentlighed« eller offentlig debat i sin samtid. Han gav i visse tilfælde, som i forbindelse med

forsvarssagen, sin mening til kende, men i øvrigt uden at indlade sig i polemik om aktuelt-politiske spørgsmål.

Skønt Troels-Lund havde en vis personlig tilknytning til Georg Brandes, og skønt også Troels-Lund kan betegnes som skarp og velformuleret fritænker, specielt i de værker, der blev udgivet omkring år 1900, kan han ikke regnes blandt »Det moderne Gennembruds« mænd, konservativ som han i visse sammenhænge var. Men trods denne konservatisme udviklede han en til tider næsten anarkistisk opfattelse af den politiske stat, ligesom hans holdning til kristendommen udviklede sig til en skarp afstandtagen, ikke mindst befordret af Reformationens sorte djævlelære, dens »forræderi« mod den naturlige, oplysende og frigørende Renæssance.

På trods af stigende officiel anerkendelse, viser bl.a. de samtidige brevvekslinger, at anerkendelsen var betinget, sandsynligvis fordi Troels-Lund i så høj grad var placeret – og placerede sig – udenfor det universitære, videnskabelige historikermiljø, såvel teoretisk og metodisk som politisk. Teoretisk og metodisk fordi Troels-Lund vægtede kulturhistorien og den »kunstneriske« fremstilling frem for den politiske historie og den »videnskabelige« fremstilling, og politisk bl.a. via sit engagement i forsvarssagen.

Da Troels-Lund døde den 12. februar 1921, kun godt et døgn efter at det var konstateret at han var angrebet af bronkitis, var han over 80 år gammel, og havde et stort livsværk som historiker bag sig; et værk, der i udgangspunktet mere eller mindre tilfældigt kom til ham, og et værk, hvis bedømmelse i såvel samtid som eftertid er ret diffus og på mange måder præget af manglende helhedsforståelse. Særligt værkets mentalitetshistoriske aspekter fortjener således en dybere analyse og jævnføring med senere forskningsmæssige landvindinger. Det er imidlertid indiskutabelt, at *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede* blev startpunktet for den kulturhistoriske tradition i Danmark, for den første kulturhistoriske bølge.[41] På trods af, at hovedparten af Troels-Lunds værk – særligt dets materielle del – ud fra et forskningsmæssigt synspunkt i dag må betragtes som forældet, og på trods af, at en del af værket er »*løgn og digt*,« så er det netop Troels-Lunds stærkt personlige og kunstnerisk suveræne hovedværk der gør, at han huskes som foregangsmanden i dansk kulturhistorisk videnskab.

Noter

1. Palle O. Christiansen: Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner, 2000, særligt s. 49-83. Bogen er bl.a. anmeldt af Peter Henningsen i Fortid og Nutid, hefte 3, 2000, s. 230-231. Se desuden Peter Henningsen: Store og små historier. Samtale med Palle O. Christiansen om historisk antropologi og kulturhistorie, Fortid og Nutid, hefte 1, 2001, s. 57-70, særligt s. 60-61.
2. Bjarne Stoklund: Indledning til Ole Lunds manuskript, Ole Lund: Vestjyske bøndergårde i 1800-tallet, 1998, s. 9-26.
3. Henrik Gjøde Nielsen: Et overset arbejde af Troels-Lund. Bidrag til dansk kulturhistories historiografi, Fortid og Nutid, bd. XXXVI, hefte 2, 1989, s. 113-120.
4. Spredte biografiske brudstykker findes i avis- og tidsskriftartikler, i leksikonartikler og i de lidt større men, med al respekt, stadig små og utilstrækkelige arbejder om Troels-Lund, særligt Knud Fabricius: Troels-Lund, 1921, og Erik Kjersgaard: Manden og værket, Troels Frederik Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende århundrede, bd. 1, Land og Folk, Bønder og Købstadsboliger, 6. udg., 1968, s. 7-48. I min artikel er kun anført værker, der direkte henvises til. Varierende og afvigende opfattelser i forhold til denne artikel kan i særlig grad findes i de forskellige udgaver af Dansk Biografisk Leksikon. En analyse af hele Troels-Lunds forfatterskab findes i Henrik Gjøde Nielsen: Kulturhistorien & Historiekunsten. En analyse af Troels-Lund's forfatterskab, 1859-1921, Upubliceret specialeafhandling, Historiestudiet, Aalborg Universitet, 1989. I den-

ne afhandling er det livsværket og mindre de biografiske og personalhistoriske aspekter der står i centrum. En udløber af denne afhandling er bl.a. et mindre personalhistorisk orienteret arbejde, som også indeholder visse historiografiske overvejelser, nemlig Henrik Gjøde Nielsen: Troels-Lund og A. D. Jørgensen, Sønderjyske Årbøger, 1990, s. 157-166. Det bør nævnes, at Troels-Lund i 1903 tog navneforandring fra Troels Frederik Lund til Troels Frederik Troels-Lund. Jeg anvender skrivemåden Troels-Lund, når undtages citater med anden skrivemåde.

5. P.W. Lund er hovedperson i Henrik Stangerup: Vejen til Lagoa Santa, 1981. Troels-Lund optræder som biperson i romanen, der sine steder er ganske virkelighedstro. Her anvendes udgaven fra 1992.
6. Troels Frederik Troels-Lund: Et Liv. Barndom og Ungdom, 1924, s.149.
7. Sst.
8. Sst. s. 194-207.
9. Sst. s. 238.
10. Sst. s. 239-241. Tumultagtig tog det sig i det mindste ud for drengen Troels-Lund; helt almindelig var begravelsen da heller ikke.
11. Affæren er glimrende gengivet i Stangerup som ovenfor anført, s. 251-252.
12. Se bl.a. Kjersgaard som ovenfor anført s. 14.
13. Mollerup: Lund, Troels Frederik, Dansk Biografisk Leksikon, X. Bd., 1896, s. 450.
14. Morten Borup (udg.): Georg Brandes og Emil Petersen. En brevveksling, 1980, s. 92. I udgaven af H. Fenger: Den unge Brandes. Miljø, Venner, Rejser, Kriser, 1957, s. 136, er parentesen (en affecteret…) udeladt. Også Leo Tandrup: Troels-Lund, Troels, Dansk Biografisk Leksikon. 15. bd., 1984, s. 31, har en udpræget negativ holdning til Troels-Lunds kone og hendes betydning for og indflydelse på Troels-Lund; tilsyneladende baserer Tandrup hele sin afgørende opfattelse af forholdet på dette ene brev. Den specielt i forhold til Brandes modsatte opfattelse er omtalen af Sigismunda og Troels-Lund hos Harald Høffding: Erindringer, 1928, s. 82. Også Harald Høffding og Troels-Lund var barndomsvenner, naboer på Gammeltorv i København.
15. A. F. Kriger: Andreas Frederik Kriegers Dagbøger, 1848-1880. bd. 5, 27.-31. Bog. 13. Juni 1870-21. Juni 1874, 1923, s. 156.
16. C. C. Clausen: Professor Troels-Lund. (Stenografiske interviews XVI), Hver 8. Dag, d. 12/9 1903, s. 786.
17. Palle O. Christiansen som ovenfor anført s. 81.
18. Citeret efter Ellen Jørgensen: Danske Historikere. Fra Saxo til Kr. Erslev, 1923, u.p.
19. Clausen som ovenfor anført s. 787.
20. Morten Borup (udg.): Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd bd. I, 1939, s. 370-371.
21. Sst.
22. Henrik Gjøde Nielsen: Kulturhistorien & Historiekunsten, 1989, s. 31, 107-115, 123-128; Samme: Et overset arbejde af Troels-Lund, 1989, s. 116-118. Troels-Lunds isolerede situation affødt af hans alt andet end entydige holdninger er bl.a. omtalt i Henrik Gjøde Nielsen: Troels-Lund og A. D. Jørgensen som ovenfor anført s. 162.
23. Henrik Gjøde Nielsen: Kulturhistorien & Historiekunsten som ovnfor anført s. 121, 190.
24. A. F. Krieger: Andreas Frederik Kriegers Dagbøger. 1848-1880 bd. 6, 32.-35. Bog. 23. Juni 1874-31. Marts 1878. 1925, s. 147-148. Den Fischer, som Krieger indleder dagbogsnotatet med at nævne, var Johan Christian Henrik Fischer (1814-1885), fra 1875 kultusminister i det Estrupske ministerium, jf. N. Neergaard: Fischer, Salmonsens Konversationsleksikon, 2. udg., bd. VIII, 1919, s. 126-127.
25. Som ovenfor anført s. 161-162.
26. A. F. Krieger: Andreas Frederik Kriegers Dagbøger. 1848-1880 bd. 7, 36.-39. Bog, 1. April 1878-24. Juli 1880. 1925, s. 190.
27. Erik Kjersgaard som ovenfor anført s. 30.
28. Lorenz Rerup (udg.): Marcus Rubins Brevveksling 1870-1922 bd. II, 1963, s. 107.
29. Troels-Lund var i 1886 indtrådt i komitéen, og blev i 1904 ordinært medlem af forretningsudvalget for Dansk Folkemuseum, jf. Holger Rasmussen: Bernhard Olsen. Virke og Værker, 1979, s. 220, 219.
30. Henrik Gjøde Nielsen: Kulturhistorien & Historiekunsten som ovenfor anført s. 147.
31. Kr. Erslev: Vort Slægtsleds Arbejde i dansk historie. Rektortale ved Københavns Universitets Aarsfest 16. November 1911. Med en Udsigt over hans litterære arbejder og universitetsvirksomhed. Udgivet af Kr. Erslevs elever i anledning af hans 70aarige fødselsdag 28. december 1922.
32. Lorenz Rerup (udg.): Marcus Rubins Brevveksling 1870-1922 bd. III, s. 285.
33. Morten Borup som ovenfor anført s. 390-391.
34. Lorenz Rerup som ovenfor anført s. 356.
35. Sst. s. 357.
36. Sst. s. 362-363.
37. Sst. s. 362.
38. »KrE [Kr. Erslev] beskæftiger sig [i sin mindetale] ret kritisk med T.-L. som historiker, mens H. [Harald Høffding] kalder sin – for øvrigt meget korte – tale for et bidrag til forståelse af T.-L.'s udvikling som historisk forfatter.« Lorenz Rerup (udg.): Marcus Rubins Brevveksling 1870-1922 bd. IV, 1963, s. 341. Se i øvrigt Kr. Erslev: T. F. Troels-Lund, Oversigt over Det kongelige danske viden-

skabernes Selskabs Forhandlinger. Juni 1920-Maj 1921, 1921, s. 39-53, og Harald Høffding: T. F. Troels-Lund, Oversigt over Det kongelige danske videnskabernes Selskabs Forhandlinger. Juni 1920-Maj 1921, 1921, s. 53-57.

39. G. Brøchner-Mortensen: Søndag. Minder fra det Troels-Lund'ske hjem, Gads danske Magasin, 46. Aargang, nr. 4, 1952, s. 278.
40. Henrik Gjøde Nielsen: Et overset arbejde af Troels-Lund som ovenfor anført s. 113.
41. Idéen om de tre kulturhistoriske bølger er formuleret af Vagn Wåhlin: Indledning, Historien i kulturhistorien. Kulturstudier 2, 1988, s. 7-24, særligt s. 9. Hvad den første kulturhistoriske bølge – også – medførte, gives der et godt og veldokumenteret eksempel på i Helga Mohr: Steder, hvor der leves og strides… Om forholdet mellem kulturhistorie og lokalhistorie i første halvdel af dette århundrede, Fortid og Nutid, hefte 4, 1996, s. 302-314.

Anmeldelser

Rasmus Dahlberg (red.): En anden historie. Ni alternative Danmarkshistorier, Aschehoug, København, 2001, 352 s., 299 kr.

Antologien *En anden historie* er en bog af den sjældne slags. Der er nemlig tale om såkaldt kontrafaktisk historieskrivning, hvilket i grunden betyder, at der er tale om ren fiktion. Dog ikke en hvilken som helst fiktion. Den kontrafaktiske historieskrivning går nemlig ud på, at stille det klassiske spørgsmål: Hvad nu hvis? Hvad nu hvis Hitler var blevet dræbt ved attentatet i 1944? Hvad nu hvis Christian 7. ikke havde været sindssyg? Hvad nu hvis Struensee ikke var blevet henrettet, men derimod havde forudset attentatet imod sig i 1772, og havde fået det afværget osv. osv. Den kontrafaktiske historieskrivning går med andre ord ud på at stille kvalificerede Hvad nu hvis-spørgsmål til historien og derefter se på, hvordan udviklingen måske havde formet sig i stedet.

Antologien er blevet til i samarbejde mellem fire unge, fire »halvgamle« og en ældre, nu pensioneret historiker, som tager hver deres afsnit af historien under behandling: Bogens redaktør, Rasmus Dahlberg, fantaserer over, hvordan det ville være gået, hvis De Vestindiske Øer ikke var blevet solgt til USA i 1917. Mon ikke salig Simon Spies så havde lavet et charterferieparadis derude? Jon Bloch Skipper causerer over Grevens Fejde og forestiller sig, at Skipper Klement ikke var blevet fanget og henrettet, men derimod havde haft held til sit oprør og derfor endte som rigshofmester. Morten Rasmussen forestiller sig, at Danmark havde sagt nej til EF i 1972 og opridser et alternativt scenario for landets videre udvikling. Esben Kjær forestiller sig, at Danmark ikke var gået ind i NATO, men i stedet havde tilsluttet sig en særlig nordisk forsvarsalliance – og sådan fortsætter det over stok og sten: Michael Langkjær skriver om Struensees videre liv og *statesmanship*, efter at det lykkes ham at afværge attentatet i 1772, Michael Bregnsbo fortæller om revolutionen i København 1848, hvor kongen nægtede at gå af og overlade styret til folket, Kurt Villads Jensen forestiller sig, at mongolerne besatte landet i 1241; Dan H. Andersen, at Napoleon besatte Jylland og siden blev interneret ikke på Elba, men på Samsø, og Benito Scocozza forestiller sig, at Christian 10. abdicerede efter Påskekrisen i 1920, hvorpå Danmark blev udråbt som republik med historikeren Kristian Erslev som præsident.

Slutteligt runder redaktøren af med det, der skulle være et causeri over den kontrafaktiske historieskrivnings styrker, metoder og problemstillinger, men som i grunden ender med at blive et forjaget vue over forskellige bøger og filmtitler med kontrafaktisk indhold, der i grunden ikke fortæller meget. Det, som skulle have været en status, bliver en fuser, og læseren får aldrig nogen begrundelse for, hvorfor den kontrafaktiske historie skulle være interessant, vedkommende og værd at bruge tid på.

I den her værende aftapning er det da heller ikke tilfældet. Der er selvfølgelig ingen, der har patent på at sige, hvad kontrafaktisk historie er, men jeg må indrømme, at jeg forestiller mig noget lidt andet, end det man får i denne bog. Eller rettere sagt: Jeg mener ikke, at den form for kontrafaktisk historie, der praktiseres i denne bog gør mig særligt meget klogere på, hvad der kunne være sket, hvis.... Grunden hertil er den form, som redaktøren/forfatterne har valgt.

Man har nemlig ikke valgt at tage en enkelt hændelse – det kunne eksempelvis være landboreformkomplekset fra 1780'erne – og sige: Hvad nu hvis regeringen ikke havde iværksat disse reformer, men i stedet sat hårdt mod hårdt, som man gjorde i Frankrig? Hvad var der så sandsynligvis sket? Ville bønder og borgere have gjort oprør? En sådan overvejelse på baggrund af de foreliggende kilder kunne være virkelig interessant, når man skal vurdere landboreformernes faktiske betydning for den politiske og sociale udvikling, som fandt sted i 1800-årenes Danmark. Men et sådant projekt ville også kræve, at forfatterne minutiøst indviede læserne i kildematerialet og åbent vejede for og imod, hvilket netop ikke gøres i *En anden historie*. Her har man i stedet valgt – sådan virker det i hvert fald – at lade fantasien spille frit uden smålig skelen til spørgsmålet om sandsynlighed (var det f.eks. sandsynligt, at Kristian Erslev ville blive præsident? Det har jeg svært ved at se). Det synes som om, at man har taget en begivenhed, vendt den på hovedet og så ellers fortalt derudad uden smålig skelen til sandsynligheden af det fortalte. Det betyder, at bogen nok har adskillige litterære kvaliteter – særligt Michael Langkjærs bidrag bør fremhæves i den forbindelse – men i mine øjne ikke meget kontrafaktisk faglig tyngde. Og det er synd, for initiativet er spændende og idéen godt tænkt. I mine øjne lykkes projektet dog ikke.

Peter Henningsen

Martin Schwarz Lausten: De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760), Akademisk Forlag, København, 2000, 667 s., 368 kr.

Alle hyldede de den. Den enevældige konge af Guds nåde hyldede den og med ham hele hoffet og den kongelige familie. De høje ministre i statsrådet hyldede den, overkansler Holstein i Danske Kancelli og Københavns politimester Rasch hyldede den, og Københavns Magistrat, og selvfølgelig også Sjællands biskop og biskopper og stiftamtmænd og amtmænd og magistrater overalt i begge riger hyldede den. Regering, gejstlighed og alle undersåtter i det dansk-norske monarki hyldede den rene evangeliske kristendom, der jo i grunden er den eneste sande tro. Alle! – eller rettere sagt næsten alle! For i dette evangelisk-lutherske, enevældige dobbeltmonarki var renheden jo her og der blevet beklikket, efter at papister og calvinister og jøder var begyndt at nedsætte sig blandt kongens undersåtter. At man her midt i sin hverdag nu kunne møde mennesker, hvis sjæle stod til fortabelse og hvis livsførelse var Kristus til fortørnelse – det var måske nødvendigt af hensyn til rigernes flor og hoffets uomgængelige behov, men det var næppe en sag, der kunne lade samvittigheden urørt. Det vil læseren også kunne forstå. Under en enevældig monark af Guds nåde var omsorgen for sjælenes frelse jo ikke bare et privat, men i højeste grad et offentligt anliggende, – et anliggende der selvsagt inddrog en til tider nidkær gejstlighed, men tillige også inddrog verdslig myndighed, hvilket udmærket fremgår af den foreliggende store afhandling forfattet af professor i kirkehistorie, dr.theol. Martin Schwarz Lausten.

I sin afhandling *Kirke og Synagoge* fra 1992 behandlede forfatteren forholdet mellem (dansk) kristendom og jødedom i tiden op til år 1700, dvs. i en periode hvor spændingerne stort set kun figurerede på teoretisk plan. Fremstillingen er med *De fromme og jøderne* nu ført op til 1760. I denne periode manifesteredes forskellene mellem de to trosretninger ganske håndgribeligt i og med, at jøder var begyndt at bosætte sig og dannede små menigheder i det hidtil religiøst homogene danske samfund. Hvordan forløb dette kultursammenstød? Afhandlingens tema har høj grad af aktualitet i dag; men det spiller selvfølgelig tillige over de ejendommelige bindinger mellem mosaisk og kristen tro, der har eksisteret siden kristendommens opståen. I denne sammenhæng bliver Pietismen det kirkehistoriske krydderi, der sætter karakter på blandingen og får brudfladerne til at glimte. Trosfastheden bag bestræbelserne for at omvende jøder til kristendom er udtalt. Og ikke mindre udtalt er den hos de jøder, der afviser missionen.

Lausten bygger afhandlingen op i tematiske hovedafsnit, hvor han behandler emner som datidens teologiske debat om jøder og jødedom, jødernes sociale og religiøse liv i Danmark, holdningerne hos den verdslige øvrighed, ved det teologiske fakultet og hos Sjællands biskop til udvalgte problemer i det jødiske samfund, kristen mission blandt jøder og jøders overgang til kristendom. Detaljerne tages tematisk op i underafsnit. I hovedafsnittet om jøders overgang til kristendom således i følgende underafsnit: »Enkeltomvendelser«, »Konversion og skilsmisse«, »Konverterede jøders arve- og skifterettigheder«, »Proselytfonden af 1754 for omvendte jøder«, »Bekendelsesskrifter af konverterede jøder« og »Konverterede jøders ansøgninger om støtte«. Hermed er formentlig givet en fornemmelse af forfatterens disponering og håndtering af sit stof. Fremstillingen hviler på en dygtig gennemgang af et stort kildemateriale og er ofte meget nært knyttet til kildeteksterne. Som læser kommer man »på«, og får næsten mulighed for at røre ved fortiden gennem Laustens gengivelse af datidige samtaler mellem jøder og kristne. Vi fornemmer indvandrersamfundets udsathed i et kristent miljø præget ofte af jødeforagt for ikke at sige et jødehad, der ikke gik af vejen for at tilføje jøder og det jødiske samfund ydmygelser og forfølgelse. Men det omgivende samfund kunne også vise gedigen pietistisk trang til at bringe frelsen til de ellers fortabte får af Israels hus. I missionsforsøgene indgik såvel tvangsprædikener (1728) for jøder i Vajsenhuset, hvad der var nyt for anmelderen, som husbesøg ved rejsende missionærer udsendt fra Pietismens højborg i Halle. Og over for disse trusler stod Israels hus endda ikke altid forenet. Der var tider med splid blandt jøder og med konkurrerende jødiske menigheder i København, tider hvor jøder i indbyrdes tvist måtte ty til kristen øvrighed for at værne deres interesser. Det er blevet et rigt og nuanceret billede af 1700-tallets danske samfund, som Martin Schwarz Lausten har fremmanet. Mange hidtil ukendte detaljer er nu bragt for dagens lys. F.eks. har vi fået data på hele 92 proselytansøgninger, der tilsammen omfattede 121 jødiske personer, af hvilke de 84 siden er blevet døbt. Tidligere har man kun kendt til 12 ansøgninger og 23 tilfælde af jødedåb fra denne periode.

Egentlig byder det mig imod at skulle nævne ærgerlige trykfejl. Men de kan være meningsforstyrrende og bør udluges, hvis bogen udkommer i flere oplag. S. 219 note 10 står: »*Kancellikollegiet*« – skal være »*Kommercekollegiet*«; s. 220, note 3, s. 226 noterne 14 og 15 og s. 227 note 17: »*Chr. 5.*« – skal være: »*Chr. 6.*«. *De fromme og jøderne* er blevet et spændende bidrag til 1700-tallets danske kulturhistorie og fortjener læsning og udbredelse.

Michael Hertz

Kirsten Lindberg: I skyggen af Boas og Jakin. De københavnske frimurerhuse fra 1743 til i dag, Tegnestuen Telia Montana, København, 2002, 235 s., 297,50 kr. og *Christian Larsen: Til Gavn for Menneskeheden og Fædrenelandet. Kjæde-Ordenen og dens blindeforsorg gennem 225 år*, Arki Varia, København, 2002, 160 s., 125 kr.

På Blegdamsvej i København, kun få minutters gang fra Trianglen, ligger en af Hovedstadens markante bygninger, det utilnærmeligt og mystisk dragende hovedsæde for Den Danske Frimurerorden. Bygningen, der i frimurerjagon kaldes Stamhuset, kunne i 2002 fejre sit 75-års jubilæum, og det blev den konkrete anledning til, at arkitekten, dr.phil. Kirsten Lindberg satte sig for at skrive en bog ikke alene om denne frimurerloge, men også om dens forgængere helt tilbage til 1740'erne, hvor de første loger så dagens lys i København. I de seneste 10-15 år har Kirsten Lindberg lagt en kæmpeindsats i at udforske Hovedstadens bygningshistorie, og resultaterne har hun bl.a. publiceret i mammutværket *Sirenernes stad København. By- og bygningshistorie*, bd. 1-6, der udkom 1996-2001. Sikkert i forbindelse med dette arbejde har hun en række steder rundt i byen stødt på oplysninger om frimureraktiviteter, og denne efterforskning har hun med det nu foreliggende værk ført helt frem til nutiden. Indtil 1805 rådede de københavnske frimurere ikke over egne bygninger, men mødtes i lejede sale eller hos deres ordførende mestre. I 1805 kunne de flytte ind i eget hus i Kronprinsensgade, og herfra flyttede de i 1868 til en nyopført logebygning i Klerkegade, hvor de forblev frem til Stamhuset på Blegdamsvej toges i brug i 1927.

Med bogens lidt kryptiske titel refererer Kirsten Lindberg til navnene på de to store, bastante søjler, som står på hver sin side af hovedindgangen til Stamhuset, og selvom hun i undertitlen præciserer emnet lidt nærmere, ville det nok have været en fordel, hvis hun mere direkte havde fortalt læserne, hvad hendes bog præcist handler om. Man kan nemlig godt ud fra titel og undertitel gå til værket med en forventning om, at man her vil finde historiske skildringer af frimurernes virksomhed i de forskellige logebygninger, men det er ikke tilfældet. Kirsten Lindberg beskriver alene bygningerne og de enkelte rum, så godt som det nu kan gøres ud fra brandtaksationer og synsforretninger. Det er således en bog, hvor man møder mange døde mursten og få levende mennesker. Man skal altså interesserere sig for de københavnske frimurerloger ud fra en bygningshistorisk og arkitektonisk tilgangsvinkel, ellers kan bogen nemt berede læseren en skuffelse.

Stamhuset på Blegdamsvej er Danmarks største frimurerbygning, og derfor udgør dets beskrivelse også bogens største kapitel. Rum for rum føres vi rundt i det store kompleks, men ofte uden at få ret meget mere end nogle få nøgterne bygningsfacts at vide om de enkelte lokaliteter. Dertil kommer, at etageplanerne er gengivet så småt, at man skal bruge lup for at kunne læse de rumnumre, der refereres til i teksten. Ærgerligt er det også, at der ikke i bogen findes et eneste fotos af Stamhusets flotte interiører. Det kan næppe være modstand fra Frimurerordenen, der har forhindret dette, for adskillige sådanne billeder findes gengivet i andre bøger og tidsskrifter.

Det er Kirsten Lindbergs store fortjeneste, at vi nu har fået en samlet oversigt over de københavnske frimurerbygninger lige fra begyndelsen i 1740'erne og til i dag. Her er et godt grundlag at arbejde videre på.

Hvorfor dannedes der egentlig i midten af 1700-tallet frimurerloger, og hvad er forklaringen på, at disse særlige sammenslutninger kunne videreføres og udvikles helt frem til i dag? Noget af svaret på disse spørgsmål giver årets anden logebog os allerede i overskriften: *Til Gavn for Menneskeheden og Fædrenelandet.* I 1774 besluttede en række frimurerbrødre at oprette en selvstændig loge, der fik navnet Kjæde-Ordenen, og som snart påtog sig driften af en række velgørende institutioner med tilknytning til blindeforsorgen. Det var også Kjæde-Ordenen, der i 1829 oprettede Kjøbenhavns Bespisningsanstalt, der stadig eksisterer, dog således at man nu til dags uddeler madhjælpen i form af pengebidrag. Kjæde-Ordenen, der siden 1869 har haft til huse i Klerkegade 10, indgik i 2000 et samarbejde med Landsarkivet for Sjælland gående ud på at få ordenens arkivalier helt tilbage fra stiftelsen, ordnet og registreret. I aftalen indgik også aflevering af de fleste arkivalier til Landsarkivet samt udgivelse af en registratur med en fremstilling af Kjæde-Ordenens historie. Denne opgave er på særdeles fortrinlig vis blevet løst af cand.mag. Christian Larsen, der i en periode var ansat på Landsarkivet som akademisk medarbejder.

I *Til Gavn for Menneskeheden og Fædrenelandet* finder man på de første 130 sider en redegørelse for ordenens historie og for dens institutioner og dertil slutter sig den efterfølgende godt 20 sider store registratur over Kjæde-Ordenens arkiv, såvel det, der forbliver i Klerkegade, som det, der afleveres til Landsarkivet. Det er lykkedes for Christian Larsen at levere en klar og præcis historisk fremstilling, der på fornem vis lever op til de normer for administrationshistoriske fremstillinger, som ikke mindst den nu 96-årige, fhv. landsarkivar Harald Jørgensens mange værker har været med til at sætte. Her finder vi kun lidt om murste-

nene, men meget om menneskene, og det ikke alene ordenens fine herrer og damer, men også de mange ydmyge eksistenser, der nød godt af dens velgørende arbejde. Christian Larsen demonstrerer i sin fremstilling en fin sans for at trække kilderne frem, således at man får et godt indblik i deres anvendelsesmuligheder. Et eksempel herpå er hans gengivelse på s. 80-81 af en indberetning om de blinde i Båg Herred på Vestfyn fra 1855; den siger med få ord meget om vilkårene for handicappede på dette tidspunkt.

Til Gavn for Menneskeheden og Fædrenelandet er en nydelig illustreret bog, både med farvebilleder og sort-hvide fotos, og den åbner op for en verden, som de fleste ellers opfatter som meget lukket. At der var en mening bag ordenernes virke, en særlig idé og et stort samfundsmæssigt engagement, lader bogen os tydeligt fornemme, og derfor er den langt mere end blot en arkivregistratur med en udførlig indledning, den er også den første samlede fremstilling af den snart 230-år gamle Kjæde-Ordens historie.

Karl Peder Pedersen

Edmund Gosse: To Besøg i Danmark 1872 og '74. Dansk Åndsliv gennemskuet af en englænder, oversat af Valdemar Rørdam, genudgivet og med forord af Kristian Hvidt, Gyldendal, København, 2001, 259 s., 250 kr.

I årene 1872 og 1874 besøgte den unge engelske litterat og litteraturkritiker Edmund Gosse København. Hjemmefra havde han lært sig dansk ved at sammenligne klassikere fra dansk litteratur med deres engelske oversættelser – f.eks. Henrik Scharlings *Nøddebo Præstegård*. Han nærede stor og intens interesse for skandinaviske forfattere, særlig meget holdt han af Frederik Paludan-Müllers poesi, Henrik Ibsens dramatik og Georg Brandes litteraturkritik, og det var Gosse, der i Storbritannien udbredte kendskabet til de nordiske forfattere.

Under begge besøg havde Gosse base hos Holmens daværende provst, Bruun Juul Fog og dennes søster Aline, i deres lejlighed på Gammel Strand, og herfra udgik hans sonderinger i det københavnske åndsliv. I 1870'erne var København ikke større, end at alle kendte alle. Alle der var noget inden for åndslivet boede, siger Gosse, f.eks. på den strækning, der i dag går under navnet Strøget, og man kunne næppe gå på gaden uden at møde en eller anden kändis, ligesom de alle ustandseligt løb ind i hinanden ved enhver selskabelig lejlighed. Selskabslivet i København var, bemærker Gosse ved flere lejligheder, utroligt uformelt. Man inviterede ikke, men »kiggede« blot op hos hinanden, når man havde lyst og blev til middag og passiarede.

Gosses vært, provst Fog, introducerede ikke alene Gosse for en række af de præstelige eminencer i byen, men også for en række forfattere, journalister mm. I flæng kan nævnes: H.C. Andersen, Frederik Paludan-Müller (og ikke mindst hans tyranniske kone), Carl Andersen, Andreas Munch, Ludvig Bøtcher, Julius Lange, Frederik Hegel (Gyldendal), Carl Ploug (Fædrelandet), biskop Martensen, Julius Exner, Holger Drachman osv., osv.

Også den gamle Grundtvig nåede Gosse at opleve i Vartov, kort før hans død i august 1872, og hans beskrivelse af den gamle gubbes malmrøst og den kultiske stemning, der omgav ham, er fascinerende læsning: Beskrivelsen af hvorledes den gamle patriark går rundt i Vartov, mens kirkegængerne nærmest dåner og forsøger at røre ved ham lader ikke moderne teenage-idoldyrkelse meget efter. Han lignede en trold, et overnaturligt væsen fortæller Gosse, »*en af Ossians druider, som havde overlevet sin tid, forbigået og glemt af døden. Det var en overmåde mærkelig oplevelse*« (s. 68).

Også Georg Brandes kommer Gosse ind på livet af, omend det ikke var med provst Fogs velsignelse, og beskrivelserne af personligheden Brandes, hans gemyt og hans paria-status i det reaktionære København hører også til blandt bogens absolutte perler, iøvrigt sammen med beskrivelsen af den stakkels svagelige Paludan-Müllers havgasse af en hustru, som holdt den arme digter isoleret i sin lejlighed i Ny Adelgade. Vi føres rundt i 1870'ernes København, som kun en god erindringsskriver kan gøre det. Vi fornemmer ånden af det nærmest klaustrofobisk lille kunstnermiljø, af den stædige konservatisme og småstatsnationalisme, der prægede byen, ligesom vi stifter bekendtskab med en lang række store litterære personligheder på en anden måde, end vi er vant til. Det er for det meste kostelig læsning, og ingen med forkærlighed for København i »de gode gamle dage« bør gå denne bog forbi.

Peter Henningsen

John Erichsen: Rønnebæksholm. En herregård ved Næstved, Næstved Kommune, Næstved, 2002, 125 s., 175 kr. og *Claus Bjørn: Brahesminde – et grevskabs historie*, Knud Gr@phic Consult, Odense, 2002, 99 s., 160 kr.

Der er tale om to forskellige bøger om to danske godser, den ene om en »borgerlig« hovedgårds bygninger, den anden om en »adelig« herregårds ejere. Den borgerlige hovedgård er Rønnebæks-

holm ved Næstved, hvis bygninger i 1998 blev købt af Næstved Kommune, der i forvejen ejede godsets jorder. Bygnings- og kulturhistorikeren John Erichsen, tidligere chef for Københavns Bymuseum, har på kommunens opdrag skrevet den foreliggende bog, hvor det er bygningsværket, der er i centrum. Formålet er dels at give en oversigt over bygningshistorien for besøgende og interesserede, dels at skabe en materialesamling til brug ved istandsættelse og indretning af godsets bygninger.

Rønnebæksholm, der træder ind i historien i 1321, havde indtil 1727 adelige ejere, men har siden overvejende været i borgerlig besiddelse og fremtræder i dag med et udpræget borgerligt udseende: hovedbygningen »mangler« tårne og tinder, og der findes ingen riddersal. Rønnebæksholm var en mindre herregård og ved midten af 1800-tallet var der 650 tdr. land, 250 tdr. skov, 30 fæstegårde og 88 fæstehuse. Forfatteren kalder med rette Rønnebæksholm for en *»borgerlig herregård«,* og man kunne fristes til at kalde den for en stor proprietærgård.

Bogen giver en god og letlæst gennemgang af bygningshistorien og skiftende tiders idealer inden for arkitektur, hvorimod vi ikke hører så meget om ejerne, hvilket er et bevidst valg fra forfatterens side. Dog hører vi om gårdens vel mest kendte beboer, N.F.S. Grundtvig, der som 68-årig giftede sig med godsejer Harald Tofts 38-årige enke Marie i 1851. Som baronesse Stampe på Nysø havde ladet opføre et atelier til Thorvaldsen, så lod Marie 1852-54 for egne midler bygge et havehus til Grundtvig. Digteren kaldte huset for *Venligheden*, men efter Maries død i 1854 blev besøgene på Rønnebæksholm sjældnere, sidste gang vel i sommeren 1858. På det tidspunkt havde den da 75-årige Grundtvig indgået sit tredje og sidste ægteskab med udenrigsminister H.C. Reedtz' enke Asta Krag-Juel-Vind-Friis, 32 år.

For få år siden skrev universitetslektor Claus Bjørn om Knuthenborg, og derved skabtes forbindelse til Bille-Brahe-Selby-slægten, der har besiddet grevskabet Brahesminde, idet Charlotte lensgrevinde Knuth er født komtesse Bille-Brahe-Selby. Ønsket om en skildring af grevskabets historie opstod, en arbejdsgruppe – BBS-aktivisterne – blev nedsat, og resultatet er den foreliggende bog om det sydvestfynske grevskab på Horneland. Det er dog mere besiddernes historie, og vi hører ikke meget om bønderne eller godsets talrige ansatte.

Preben Bille fik i 1798 omdannet stamhuset Hvedholm til grevskab, og samtidig antog han navnet Bille-Brahe. Grevskabet omfattede hovedgårdene Hvedholm, Steensgård, Østrupgård og Damsbo, hvortil omk. år 1800 kom 281 fæstegårde og 184 fæstehuse. Hvedholm blev centrum i grevskabet, og var i så udtalt grad en adelig herregård med tårn, store sale, herskabsstol og gravkapel i Horne Kirke, herskabskaret og tjenere i uniform. Dette kom især til udtryk ved Preben Bille-Brahe-Selbys store ombygning af Hvedholm i årene 1878-82, der forvandlede slottet til trefløjet anlæg i fransk palæstil med et fem etager højt tårn. Slottet skulle være grevskabets ansigt udadtil, og det lykkedes med det store anlæg, der var omgivet af en 40 tdr. land stor park.

Gennemgangen af grevskabets historie er opbygget som kapitler om de fire besiddere fra oprettelsen i 1798 til ophævelsen i 1928. Længst sad Preben Bille-Brahe, 1798-1857, der kunne overlade et grevskab til den ældste søn og et stamhus til en yngre søn – kortest den sidste besidder Hendrik Bille-Brahe-Selby, der var en dårlig økonom og under administration i en årrække. Året efter Hendrik Bille-Brahe-Selbys tiltrædelse kom lensreformen af 1919, der ophævede len, stamhuse og fideikommiser. Formålet var ganske enkelt at skabe jord til husmænd, hæmme indvandringen til byerne og dæmme op for social utilfredshed. Reformen blev byrdefuld for lensbesidderne: De skulle afgive 1/3 af jorden til udstykning (mod kompensation), og de skulle betale en afgift til staten på 20-25% af godsets værdi. På grevskabet Brahesminde fandt lensafløsningen sted i 1928: 456 tdr. land blev afgivet til udstykning, og staten fik 1,8 mio. kr. i afgift, mens der blev hensat 900.000 kr. til successorerne. Tre af hovedgårdene blev solgt fra, og grevskabets tidligere centrum Hvedholm blev omdannet til sindssygehospital. Steensgård gik ud af slægtens besiddelse i 1938, og dermed var den sidste rest af grevskabet Brahesminde forsvundet.

Den velskrevne og nydelige bog afsluttes med en slægtsoversigt s. 96-99, som dog ikke er i overensstemmelse med bogens tekst: Preben Bille Brahe døde ikke i år 1800, men i 1857, sønnen Henrik levede 1798-1875 (ikke 1773-1857), Preben Charles Bille Brahe Selby 1842-1918 (ikke 1798-1875), og den sidste besidder Hendrik Bille Brahe Selby var ikke født i 1890, men i 1870. Han var gift med Ellen Fønss, ikke Fønsf.

Christian Larsen

Peter Dragsbo og Helle Ravn: Jeg en gård mig bygge vil. En kulturhistorisk-etnologisk undersøgelse af lange linjer og regionale kulturforskelle i gårdens landskab: Bygninger, haver og omgivelser ved danske landejendomme 1900-2000, Landbohistorisk Selskab, 2001, 488 s., 375 kr.

De to etnologer Peter Dragsbo og Helle Ravn har fremlagt et stort værk om det 20. århundredes danske bondegård. Som titlen med sit lån fra

Alice Tegnérs kendte børnesang lægger op til, hører der ordentligvis en have til en rigtig gård. Da Helle Ravn ved flere lejligheder har vist sig som en kapacitet på den historiske landbohaves område, gætter man næppe galt ved at antage, at hun i særlig grad har taget sig af denne side af sagen. De to forfattere har i det hele taget bestræbt sig på at bryde nyt land med deres arbejde – *»på en gang en fornyelse og videreførelse af udforskningen af den danske bondegårds historie«*, som det proklameres i bogens forord. I en noget knudret undertitel skitseres denne målsætning nærmere. Underforstået: der er ikke tale om en bygningshistorisk undersøgelse af traditionel karakter. Det drejer ikke blot om gårdens bygninger, men om hele gårdanlægget. Ikke desto mindre er bogen historisk anlagt: først tegnes omridset af gårdens historie i Danmark, derefter kortlægges gårdens og havens udvikling i tre udvalgte områder: Viborg, Vestfyn og Als, og til sidst fremlægges en række overordnede synspunkter på undersøgelsens metodik og de indhøstede resultater. I en kortfattet konklusion med tilhørende *summary* vises først de vigtigste forskelle mellem de tre områder, hvorefter billedet udvides til at dække det 20. århundredes danske bondegård i almindelighed.

Der er investeret en stor arbejdsindsats i værket. For gårdhistoriens vedkommende har man kunnet trække på et større arkivmateriale fra Nationalmuseets forskellige bondegårdsundersøgelser. Det er derefter suppleret med dokumentarisk materiale fra ældre værker om samme emne og fra landbrugsorganisationernes bygningskonsulenter. For havens vedkommende har man især bygget på den eksisterende havebrugslitteratur. For både gård og have har man suppleret disse oplysninger med ejernes egne beretninger og med forfatternes personlige observationer, idet man har gennemtrawlet hvert eneste af de udvalgte områder.

Som etnologer vil de to forfattere gerne se hele gårdanlægget som et landskab af kulturelementer, hvis konkrete sammensætning dels er bestemt af bygningstraditionen i området, dels af gårdbeboernes mere eller mindre bevidste bestræbelser på at give netop deres gårdanlæg sit specielle udseende som udtryk for en personlig holdning. De skiftende ejere bryder ikke med traditionen, men fortolker og dermed nyskaber den ud fra egne forudsætninger. Det er netop på dette punkt, at bogen betyder en nyskabelse, idet forfatterne bruger gårdanlæggets opbygning som en afspejling af denne brydning. De kan ikke alene iagttage og analysere resultatet af en sådan livslang proces; de kan også afdække de forskellige påvirkninger, anlægget og dets brugere undervejs har været udsat for og som ofte har sit udgangspunkt i et litterært arbejde af en ledende opinionsdanner som f.eks. kvægbrugsspecialisten og bondegårdsentusiasten, professor Lars Hansen Larsen.

Den etnologiske tilgangsvinkel søges operationaliseret ved, som allerede nævnt, at supplere gårdundersøgelsen med studier over dens omgivelser og dens have. Disse tre temaer analyseres derefter hver for sig på tre niveauer: Danmark som helhed, de tre udvalgte områder og gården som et landskab i egen ret. Koblingen mellem dem udgøres af tre ledetråde. For det første vil Peter Dragsbo og Helle Ravn gerne se gårdanlægget som resultatet af et samspil mellem en række kulturelementer, ikke bare som rammen om en landbrugsproduktion. For det andet stiller de spørgsmålet, om bykulturen helt har fordrevet landbokulturen på dette felt, og for det tredje og sidste, om man kan tale om et brud i udviklingen, eller om der tværtimod er tale om kontinuitet.

Deres vigtigste konklusion er, at landbokulturen lige så stille inkorporerer bymæssige elementer og derved undergår en glidende tilpasningsproces. Hele tiden er en folkelig byggeskik på færde; til en skabelon tilføjes individuelle elementer, som er tildannet efter ens eget hoved. Set i dette perspektiv kan 1990'ernes udvikling anskueliggøres ved at generalisere den som udtryk for tre forskellige sæt signaler: For det første bekendtgør man, at man er ved at modernisere sin gård og sit gårdanlæg, for det andet gives der derigennem udtryk for et vist velstandsniveau, og for det tredje signaliseres der nærmest modsætningsvis et vist mådehold. Man er stadig i nøje overensstemmelse med landbotraditionens bud om ikke at udvise overdrevne tilbøjeligheder til luksus.

Det er på mange måder en inspirerende undersøgelse, de to etnologer har gennemført. Ved at frigøre sig for historikertraditionens kildekritiske grundsætninger opnår de på mange måder en velgørende frihed til at anlægge netop den vinkel, som i den givne situation tillader en direkte aflæsning af en aldrig hvilende traditionsomdannelse. »Historien« skabes respektive genskabes i det øjeblik, forskerens opmærksomhed rettes mod sin genstand. Da jeg gerne vil gå ind i en konstruktiv dialog med denne metodik, falder det dog naturligt at stille nogle forsigtigt udformede spørgsmålstegn ved undersøgelsesresultaternes historiske gyldighed.

Undersøgelsens analyseskema er fundamentalt betragtet bygget op som en række forhåndsantagelser om en udvikling, man trods alle omskrivningsforsøg må opfatte som resultatet af en historisk proces. Her spiller historikernes traditionelle forsøg på at periodisere udviklingen en stor rolle, og derved får den historiske visdom på forhånd tillagt en tolkningskraft, der rækker ud over analysesituationen og langt ind i de anvendte forklaringsmønstre. Det står da ikke en historiker helt klart, hvorledes man i tolknings-

situationen afbalancerer forholdet mellem forhåndsantagelser og resultaterne fra kildeanalysen. Hvorledes opstår et historisk kildeudsagn, og hvorledes afveje de økonomiske, politiske og sociale udviklingselementer indbyrdes, når den afsluttende kultursyntese skal uddrages?

Man kan heller ikke frigøre sig for en fornemmelse af, at gårdens og gårdanlæggets aktuelle skikkelse projiceres baglæns ind i historiens gang. Gården bærer da sin egen forklaring frem mod nutiden, og de enkelte udviklingstræk aflæses da som resultatet af en historisk proces, man kender fra den landbo- og landbrugshistoriske litteratur. På den anden side er der ikke foretaget noget overbevisende kobling til gården som produktionsapparat. Efter mit skøn er netop denne faktor meget bestemmende for gårdanlæggets konkrete udformning på det givne tidspunkt.

Udvælgelsen af de analyseegnede gårde er ret pragmatisk bestemt, idet man på forhånd har bestemt sig for nogle geografisk relevante og interessante undersøgelsesområder. Da det er en forudsætning, at gårdanlægget som helhed eksisterer den dag i dag, i hvert fald som beboelse, får man ikke rigtigt fat på de nedlagte og de ombyggede gårdanlæg og deres, formentlig negative betydning for udviklingen. Dermed bliver repræsentativiteten af den foretagne undersøgelse efter mit skøn noget usikker, også fordi man ikke har inddraget den sjællandske og lolland-falsterske udvikling i analysen.

Den elendigt byggede og dårligt vedligeholdte gård indgår heller ikke i undersøgelsen, selv om den nok i en del tilfælde kunne have sat naboens smukke gård i bedre relief. En statistisk begrundet udvælgelse er ikke diskuteret som en mulighed, men det må da også erkendes, at man ved en sådan procedure ikke rigtig får fat på den gensidige påvirkningsproces, gårdene i et bestemt geografisk område udøver på hinanden. Gårdanlæggets udformning som symbol på erhvervspolitsk og -økonomisk i magt i landbosamfundet kunne også have været en tolkningsmulighed. Der er næppe nogen tvivl om, at landbrugets traditionsmasse som det gamle modererhverv også rummer gårdanlægget som magtsymbol. Den firfløjede gård ligner på afstand en fæstning, der omslutter og beskytter en århundredgammel kultur. Den har sin dominerende plads mellem de spredte herregårde som symboler på landaristokratiets storhedstid og husmandsstedet som demokratiets noget spage forsøg på at få indflydelse på landbokulturen og -politikken. Men hvor er det en spændende bog, Peter Dragsbo og Helle Ravn har skænket os!

Erik Helmer Pedersen

Karsten Gabrielsen: Virksom flyver jeg frem. Dyreværneforeningen Svalens historie 1897-1985. Med registratur af Niels Strandsbjerg, Arki Varia og Dyreværneforeningen Svalen, København, 2001,160 s., 125 kr.

I 1998 afleverede dyreværnsforeningen Svalen sit arkiv for perioden 1897-1985 til Landsarkivet for Sjælland. Arkivet blev ordnet og registreret af arkivar Niels Strandsbjerg. Denne bog om foreningens Svalens historie er skrevet af arkivar Karsten Gabrielsen i forlængelse af denne aflevering. Bogen er vedlagt Niels Strandsbjergs registratur over Svalens arkiv samt en registratur over arkivet efter Foreningen til Brandbeskyttelse af Dyr (1934-1958). Som det også fremgår af registraturen, er der store lakuner i Svalens arkiv, men arkivet giver alt andet lige mulighed for at få indblik i et stykke fascinerende forenings- og mentalitetshistorie gennem det 20. århundrede.

Foreningen Svalen blev stiftet i 1897 af forfatteren Camilla Eegholm som en del af den bølge af humanitær og filantropisk virksomhed, der udviklede sig i anden halvdel af 1800-tallet. Karsten Gabrielsen griber her meget fint tilbage til Oplysningstidens idealer om menneskets moralske forpligtelser over for andre skabninger, hvilket giver et godt perspektiv til at forstå fremkomsten af dyreværnsforeninger over hele Europa i løbet af det 19. århundrede.

Svalen var oprindeligt en fugleværnsforening, og blandt foreningens første opgaver var en kampagne mod anvendelsen af fuglefjer som pynt i damehatte. Navnet blev i 1911 ændret til Dyreværneforeningen Svalen, men først i 1925 fik foreningen nye love, der specificerede de arbejdsområder inden for praktisk og teoretisk dyrebeskyttelsesarbejde, som Svalen skulle beskæftige sig med. Gennem 1930'erne og frem til 1949 var især de interne konflikter i foreningen meget fremtrædende. Konflikterne centrerede sig især om den manglende økonomiske sans og enevældige styreform hos formanden, fru Agnes Friis Schmitto, der forlod foreningens formandspost i 1949, hvorefter Knud Johansen blev valgt som hendes efterfølger.

Knud Johansen videreførte den enevældige ledelsesstil, hvilket betød, at Svalen aldrig udviklede en egentlig græsrodsorganisation som andre dyrebeskyttelsesforeninger gjorde det i løbet af 1960'erne. Under Knud Johansens ledelse udviklede Svalen sig til en egentlig enmandsledet lobbyorganisation; medlemsskaren, medlemsaktiviteterne og generalforsamlingerne svandt ind. I 1986, efter Knud Johansens afgang nogle år tidligere, besluttede den daværende be-

styrelse at overføre foreningens formue til en fond med to årlige uddelinger. Fondens formål er at bidrage til, at andre aktive grupper, foreninger eller enkeltpersoner kan udføre de opgaver, der oprindeligt var Svalens.

Karsten Gabrielsen har flere interessante pointer. F.eks. påpeger han det store personsammenfald, centreret omkring Agnes Schmitto, mellem de forskellige dyrebeskyttelsesforeninger omk. 1920. Det store spørgsmål mellem disse foreninger på dette tidspunkt var, hvorvidt arbejdsfeltet primært skulle den være langsigtede lobbyvirksomhed eller den kortsigtede, praktisk-orienterede daglige indsats. Det kunne være interessant at få uddybet dette emne, men det skal retfærdigvis siges, at det ville ligge uden for denne bogs primære formål.

En anden pointe hos Karsten Gabrielsen sætter dyrebeskyttelsesforeningernes virksomhed i relation til den generelle samfundsudvikling. Danmark var i begyndelsen af perioden et landbrugssamfund, der i høj grad tjente på sit højtudviklede husdyrbrug; tilsvarende var der tale om en transportsektor, der byggede på anvendelsen af trækdyr. Dette ændrede sig stærkt i løbet af det 20. århundrede, og denne udvikling fik dermed også stor indflydelse på dyreværnsforeningernes virksomhed: husdyrbruget blev omlagt til en stærkt industrialiseret produktion, motoriseringen af transportsektoren betød, at trækdyrene forsvandt fra gadebilledet, og antallet af kæledyr eksploderede. Samtidig betød opbygningen af de offentlige myndigheders kontrol især efter 1945, at dyrebeskyttelsesforeningernes virksomhed i højere grad skulle rette sig mod de myndigheder, der fastsatte krav til og havde opsyn med behandlingen af dyrene. Det er en interessant og vigtig pointe, og det er iagttagelser af denne type, der er med til at hæve bogens perspektiv ud over den enkelte dyrebeskyttelsesforenings historie til også at have generel samfundsmæssig relevans.

Karsten Gabrielsens bogs svaghed er dens struktur. Den er især i begyndelsen opdelt i en lang række mindre afsnit, hvorved man som læser mister overblikket og forståelsen for de lange linjer. En strammere struktur, hvor man havde skåret nogle klarere snit og trukket nogle længere linjer i foreningens historie havde været til gavn, f.eks. en opdeling i tre hovedafsnit, som kunne have tegnet den overordnede ramme eller struktur i bogen med afsnit som: Fra naturbeskyttelse til praktisk og teoretisk dyrebeskyttelse 1897-1925, Splittede bestyrelser og stormfulde generalforsamlinger 1925-1949, Formandsstyre og lobbyvirksomhed 1949-1986.

Til disse hovedafsnit kunne man så have knyttet en række om nødvendigt kronologisk tværgående underafsnit, f.eks. om Dyreværnehjemmet ca. 1930-60 eller forholdet til de øvrige dyreværnsforeninger fra 1920 og frem til dannelsen af Dyreværnsforeningernes Fællesråd i 1955. Det havde ikke nødvendigvis overflødiggjort de meget fortællende og illustrative afsnit, der også er i bogen: citatet af Knud Johansen om dyrebeskyttelse, dagligliv på dyreværnehjemmet eller historien om Knud Johansens begyndelse i foreningen. Til gengæld havde det betydet, at flere af Karstens Gabrielsens fine pointer havde stået klarere, at man kunne have undgået en del af bogens gentagelser, og at man som læser i højere grad havde følt sig taget ved hånden.

Om et emne som det 20. århundredes dyrebeskyttelsesforeninger findes der bortset fra enkelte jubilæumsskrifter ikke meget historisk orienteret litteratur. Indvendingen mod bogens opbygning skal derfor ikke skygge for, at et stykke vigtig foreningshistorie med afleveringen af Svalens arkiv og Karsten Gabrielsens bog velfortjent er blevet gjort tilgængeligt.

Helga Mohr

Bo Bræstrup og Kurt Sørensen (red.): Mellem Kattegat og Isefjord. Rørvigs natur og kulturhistorie. Rørvig Naturfredningsforening 1926-2001, Rørvig Naturfredningsforening, 2001, 416 s., 399 kr.

I Rørvig Sogn i Nordvestsjælland har der siden 1926 eksisteret en naturfredningsforening, der forrige år kunne fejre 75-års jubilæum. I stedet for at udsende den traditionelle fremstilling af foreningens historie har man valgt at fejre jubilæet med denne bog om »*Rørvig-egnen og dens særegne historie og natur«,* som det hedder i forordet.

Værket rummer 28 artikler fordelt på fire hovedafsnit. Første del handler om fortidens spor og indeholder de – vel mere eller mindre – obligatoriske, men godt skrevne, artikler om Oldtid og Middelalder. Her bør nævnes Per Grau Møller og Peter Korsgaards interessante og illustrative artikel om »Rørvig fortalt gennem land- og søkort«, der viser, hvordan Nordvestsjælland og i særdeleshed egnen er blevet kartograferet siden 1482. Man har endvidere gjort de ældste matrikelkort til genstand for databehandling, og forfatterne har kunnet skabe nogle meget informative og illustrative kort over arealanvendelse og bonitet omk. 1800. Sådanne kort vil sammen med en analyse af marknavnene i en lokalhistorisk fremstilling kunne give en dybere forståelse af landsbyfællesskabet.

Anden del giver læseren et godt billede af indensogns beboerne med søfart som det dominerende tema. Interessant er Margit Mogensens

artikel om sandflugten og midlerne til dæmpning heraf. Da statens inspektør for sanddæmpningen Erik Viborg i 1793 beså sandflugten i Odsherred, mente han, at der *kunne* opstå problemer i Rørvig, men at den lokale sandflugtskommission havde blæst problemet op. Det ville blive for besværligt og dyrt med hegn langs hele Nordstranden, og han anbefalede derfor Rentekammeret at vente med sanddæmpning til efter den forestående udskiftning. En forordning pålagde nemlig godsejeren – i dette tilfælde kronen – at betale udgifterne hertil, men når en by var udskiftet, lå den økonomiske forpligtelse hos bønderne. En udsættelse ville altså være en billig løsning for statskassen!

Genstand for opmærksomhed i del 3 er udensognsbeboerne, nemlig de turister, malere og digtere, der tog Rørvig til sig. Blandt artiklerne i dette afsnit skal fremhæves Nan Dahlkild og Flemming Skudes læseværdige artikel om sommerhusarkitekturen. Ved 1900-tallets begyndelse var der et dusin sommerhuse i Nykøbing-Rørvig-området, men især store udstykninger i Efterkrigstiden fik antallet til at vokse kraftigt, og egnen har i dag 4-5.000 sommerhuse, hovedsageligt beliggende i Rørvig. Artiklen belyser udviklingen i egnens sommerhusarkitektur, men den lokale udvikling anvendes samtidig som spejl på sommerhusenes udvikling i Danmark: fra det velhavende borgerskabs store landliggervillaer i århundredets begyndelse, over Mellemkrigstidens mindre feriehuse i en mere enkel stil, beregnet for højere funktionærer, til Efterkrigstidens selvbyggerhuse eller standardiserede typefritidshuse for menigmand. Undersøgelsen rummer interessante aspekter for både lokal- og kulturhistorien.

Sidste hovedafsnit fokuserer på naturen, som er en af Rørvigs væsentligste kendetegn, og man orienteres kyndigt om kystlandskab, vegetation og dyreliv. Afsnittet afsluttes med en fremstilling af Naturfredningsforeningens historie, eller som den oprindelig hed: Foreningen til Værn om Rørvig Sogns Naturskønhed, skrevet af foreningens formand Bo Bræstrup. Foreningen var meget aktiv allerede fra begyndelsen. I 1927 købte man Rørvig Mølle, der stod og forfaldt, og møllens vedligeholdelse har siden været et af foreningens hovedopgaver. Få år efter var fokus rettet mod Rørvigs bymiljø: foreningen arrangerede kurser for byens håndværkere i Bedre Byggeskik, og på foreningens initiativ vedtog Rørvig Sogneråd i 1943 en byggevedtægt med regler for bebyggelse i den ældre bydel.

Med *Mellem Kattegat og Isefjord* har Rørvig Naturfredningsforening fået et fint jubilæumsværk, der med en række interessante artikler rækker ud til både lokalhistorikere og kulturhistorikere. Tilmed fremtræder bogen i et fornemt layout, der gør læsningen til en fornøjelse.

Christian Larsen

Børge Kjær: Djurslands kalk. Råstofudvinding og kalkindustri, Djurslands Museum, Ebeltoft Museum og Grenå Egnsarkiv, Grenå, 2001, 157 s., 160 kr.

Forfatteren, der er arkivar og leder af Grenå Egnsarkiv, har gennem 20 år indsamlet og bearbejdet materiale om udnyttelsen af kalkforekomsterne på det østlige Djursland.

Djurslands kalk repræsenterer et stykke solidt lokalhistorisk arbejde, hvor forfatteren har benyttet en bred vifte af kilder fra offentlige myndigheder til private virksomheder og personer, ligesom der er benyttet samtidens aviser samt for det 20. århundrede forskellige erindringer. I indledningen yder forfatteren en velfortjent reverens til historikeren Finn H. Lauridsens upublicerede manuskript *Fra grube til grav* fra omk. 1965, der specielt omhandler de jyske kalkværkers historie.

Det geologiske udgangspunkt er, at store dele af Djursland har bryozokalk og koralkalk fra Danientiden liggende umiddelbart under morænefladen. Dens anvendelighed som byggesten går tilbage til Oldtiden, men da man fandt på at brænde kalken, fik det gennemgribende byggeteknisk betydning. Det viste sig, at kalken kunne forarbejdes til et effektivt bindemiddel mellem de forskellige former for bygningssten og til en beskyttende overfladebehandling af stenbygninger. Kendskabet til brændt kalk kom til Danmark i den tidlige Middelalder. Til kirkebyggeri brugtes kalkmørtel gennem hele Middelalderen, og fra omk. 1500 gjaldt det tillige de grundmurede herregårdsbygninger, på Djursland bl.a. Sostrup og Katholm.

Mens områderne omkring Mariager Fjord og Daugbjerg-Mønsted var kendte centre for brydning og brænding af kalk, er der ingen vidnesbyrd om anvendelse af Djurslands kalk udenfor lokalområdet; til gengæld er kalkstenen påvist i en del kirker i området. Med gårdbrugets selvstændiggørelse efter Landboreformerne og købstædernes stærkere position opstod der flere og flere kalkværker, men afgørende for efterspørgslen af kalk blev den byggetekniske udvikling med grundmurede huse og murede felter i bindingsværket i stedet for lerklining. Dette skabte grundlag for en egentlig kalkindustri, der begyndte omk. 1840 og som på Djursland fortsatte frem til 1980. Det er om disse kalkværker *Djurslands kalk* handler.

De ældste kalkbrud var ved Sangstrup, Bredstrup og Glatved. Det sidstnævnte sted var blot et kalkbrud, hvor arbejderne med hakke, skovl og greb brød kalken, der transporteredes videre med trillebør og ved håndkraft ned til kysten, hvor kalkstenene med pramme blev sejlet ud til ventende skibe, der bragte dem videre til brænding i Århus og Horsens. Navnlig i 1850'erne var

aktiviteten i bruddet stor, og godsejer A.W. Dinesen, Katholm viste sig som iværksætter og organisator som prototypen på den moderne forretningsmand. Arbejdet var på akkord og i spidsbelastningsperioder ankom både svenske og tyske arbejdere til bruddet.

Jernbaneforbindelserne fra Grenå til Randers og Århus i 1876-77 betød en revolution for kalkproduktionen. Det blev nu muligt af forsende den brændte kalk – der kun vejer det halve – til hele Jylland, herunder Slesvig-Holsten, mens udvidelsen af Grenå Havn 1879 muliggjorde en mere rationel søtransport til bl.a. Sjælland. Især kalkbruddet ved Bredstrup, Grenå Kalkværk, tog et stort opsving i 1880'erne og var en overgang landets næststørste. I midten af 1880'erne oprettedes endnu et værk ved Trustrup, der brændte og solgte Glatvedkalk i konkurrence med Bredstrup. Kildematerialet til disse værkers historie er desværre sparsomt, men de blev begge i 1890 opkøbt af 3 sjællandske kalkværker med Faxe Kalkbrud i spidsen. Årsagen var sandsynligvis, at de med eksport til Sjælland kunne underbyde de sjællandske selskaber, hvilket selvsagt gav anledning til uro. Resultatet blev at Bredstrupbruddet reelt blev lukket, mens man udvidede produktionen i Trustrup, nu under navnet De jydske Kalkværker A/S, selv om en betydelig del af produktionen bestod af brænding af teglsten.

Hermed var de moderne tider kommet til Djursland. Ganske vist havde de første ejere også været udenbys, men aktieselskabsformen – nu styret fra Sjælland – afspejlede det opsving, der netop i 1890'erne satte ind med den industrielle vækst, både på land og i by, og som betød et boom også for de danske kalkværker. Antallet af arbejdere voksede, og behovet for fagforeninger opstod. Det blev ikke vel modtaget hos bestyreren i Trustrup, der en overgang forsøgte at drive værket ved polske arbejdere som skruebrækkere. I 1905 besluttede bestyrelsen dog at indmelde værket i Dansk Arbejdsgiverforening, og hermed var vejen banet for en overenskomst med Dansk Arbejdsmands Forbund .

I 1892 oprettedes Djurslands Kalkværk, beliggende i Grenå, men med kalkbrydning ved Kirial og senere Rosmus. Også her var iværksætterne udenbys, nemlig 4 murermestre fra Århus. Virksomheden var overvejende lokalt orienteret, og teknologisk noget tilbagestående. Først omk. 1920 fik man således tipvogne i gravene, og transporten til Grenå foregik pr. hestevogn. Værket stoppede i 1938, men bygningerne forblev stående i mange år.

En nyskabelse blev oprettelsen af Ny Balle Kalkværk i 1919. Tæt beliggende ved jernbanen Ebeltoft-Trustrup (oprettet 1901) skulle der graves efter både kalk, sten og grus. Baggrunden var den begyndende transportrevolution – fra hestevogn til automobil – der krævede både flere og bedre veje, hvilket forudsatte sten og grus i store mængder. Nu skulle der smedes, mens jernet var varmt. Brændingen skulle ske ved en ny teknik, nemlig skråtstillede ovne, hvoraf der skulle opføres 3, med plads til endnu 2. Opførelsen af anlægget krævede naturligvis mange penge, og derfor oprettedes i 1919 Jyllands Patentkalkværker A/S. Opførelsen af det ambitiøse projekt trak imidlertid ud, og krævede en forøgelse af aktiekapitalen fra 320.00 til 520.000 kr. Ved færdiggørelsen var der kun opført 2 ovne, men så var der også en skærvefabrik og et cementstøberi. Imidlertid havde de økonomiske konjunkturer ændret sig afgørende undervejs. Da beslutningen blev taget, var efterspørgslen på kalk på toppen. Mens byggeriet stod på, kom der stærkt stigende priser på arbejdsløn og materialer, men da materialerne skulle sælges, blev byggesektoren ramt af stagnation og prisfald. Selskabet måtte i 1923 likvidere, og der solgtes for kun 412.000 kr. For den ny ejer så fremtiden bedre ud. I 1923 var der atter kommet gang i byggeriet og priserne steg igen. Ved indkøb af moderne maskiner og en rationel driftsform lykkedes det ejeren, Torben Oxholm, at føre selskabet fremad. Hertil kom en særdeles aktiv markedsføring, bl.a. i form af lavere priser end konkurrenterne. Resultatet heraf blev, at kalkværket i 1935 blev opkøbt af De jydske Kalkværker A/S, som jo ejedes af de 3 store sjællandske værker, for en særdeles høj pris. Motivet var – som i 1890 – at få lukket konkurrenten, for selv at overtage produktionen, der fortsatte frem til 1980.

Foruden disse store værker, opstod der i 1920'erne en række mindre værker, ofte med 1-2 ovne af den gamle slags: kubeovne. Disse værker oprettedes oftest på landbrug med kalk i undergrunden, og hvor arbejdsindsatsen blev et familieanliggende for at holde udgifterne nede. Kun et enkelt af disse småvirksomheder eksisterer i dag. Den stigende produktion og konkurrencen værkerne imellem truede efterhånden med at ødelægge hele markedet, og producenterne fandt derfor sammen i 1935 og dannede Jyllands Kalkcentral, muligvis inspireret af udviklingen inden for cementindustrien. Centralen var ikke blot en salgsforening, men tillige produktionsregulerende, idet der blev lavet en fordelingsnøgle for, hvor meget de enkelte værker måtte producere. Også denne gang stod Faxe Kalkbrud bagved, og markedet blev styret med hård hånd.

Monopolordningen vakte efterhånden offentlighedens opmærksomhed og endte i Folketinget. I 1949 blev det vedtaget at nedsætte en trustkommission, som skulle undersøge forholdene indenfor margarine- og kalkmarkederne. Den afslørede de sjællandske værkers, specielt Faxes, dominans, men også at en række mindre værker blev betalt for ikke at producere kalk.

Undersøgelsen førte til kalkcentralens opløsning – og sure miner i Faxe.

Gennemgangen af de mange kalkværker er i noget grad set fra oven, fra ledelsens eller aktionærernes synsvinkel. Det skyldes dels kildematerialets beskaffenhed, dels ønsket om at skabe overblik over produktionsstederne på Østdjursland. At det oprindeligt har været et hårdt liv at være kalkarbejder, siger sig selv. Arbejdet under skiftende vejrforhold og med muskelkraften som det væsentlige element har utvivlsomt nedbrudt manges helbred samt givet gigt og dårlige rygge. Lejlighedsvis indeholder bogen beretninger fra nogle af disse arbejdere, ligesom fotografier fra kalkgravene fortæller deres historie.

Hvor mange mennesker, der har arbejdet i kalkindustrien er det svært at få styr på, ligesom man må forestille sig, at der nok har været en betydelig udskiftning undervejs. Også arbejdet ved kalkovnene, stablingen af sten og de ekstreme temperatursvingninger må have givet problemer for mange. Ulykker forekom også, men vi hører ikke om ret mange. Det skyldes bl.a. tidens opfattelse af begrebet arbejdsmiljø, der var nærmest ikke-eksisterende. I begyndelsen af 1900-tallet opstod der fagforeninger, og gennem undertiden hårde forhandlinger lykkedes det at øge lønningerne, der ofte var baseret på akkorder. Her kunne man godt have ønsket sig en mere dybtgående viden, men det ligger uden for bogens rammer. Det er tankevækkende, at der for alvor først kastes lys over arbejdsmiljøet på kalkværkerne i begyndelsen af 1970'erne, da værkerne stod foran lukning. En gammel arbejder formulerede det i 1996 således: »*Arbejderne havde hverken baderum eller sikkerhedsudstyr. Vi fyldte vand i nogle spande. Så varmede vi jernstænger og stak dem i vandet. På den måde fik vi varmt vand til at vaske os i. Brænderne var helt sorte, og vi andre var helt hvide*«.

Djurslands kalk er først og fremmest lokalhistorie. Det er spændende læsning for dem, der har kendskab til og kontakt med de behandlede områder. Men koblingen til den store historie er klar. Først og fremmest er hele kalkbrydningen knyttet til den byggetekniske udvikling, der tog fart omk. 1840. Dernæst er den knyttet til de økonomiske konjunkturer i 1850'erne, 1890'erne og atter i 1960'erne. Både produktion og afsætning har endvidere været tæt knyttet til udviklingen af transportmidler: først jernbanen, så lastbilen og endelig det vidtforgrenede vejnet, der krævede sten og grus. Transportrevolutionen har muliggjort, at det i dag er billigere at forsende kalken fra Faxe end at opretholde værkerne på Djursland. Endelig er *Djurslands Kalk* også fortællingen om teknikkens historie, om nye produktionsanlæg og kampen mellem de store og små værker. Også markedsføring og forretningsmetoder beskrives i deres forskellighed, og læseren møder undervejs flere spændende personer, hvor den mere kloge ofte narrer den mindre kloge. Læst på denne måde bliver bogen også en slags lokal danmarkshistorie.

Torben Hansgaard

Kjeld Ejdorf: Stormfloden den 13. november 1872, Skib Forlag, Ringe, 2002, 112 s., 248 kr.

I begyndelsen af november 1872 var et usædvanligt stort antal skibe, hovedsagligt brigger og barker, samlet i Østersøen. Skibene var lastet med træ og på vej til Vesteuropa fra Den botniske Bugt. Under hårde vejrforhold havde skibene krydset sig frem til Bornholm, da vinden den 10. november slog i øst. Den følgende dag drejede vinden i nordøst, og herefter tager begivenhederne fart. Vinden tog ubønhørligt til i styrke for at kulminere den 13. november i den orkan, der senere blev kendt som *stormfloden i 1872*. I den sydlige del af Danmark blev en mængde østvendte kyster oversvømmet, og de materielle tab var enorme. Mange mistede hjem, afgrøder, husdyr og erhvervsmuligheder. Værst gik det ud over Lolland og Falster, hvor digerne blev gennembrudte, og op mod 100 mennesker mistede livet. Man kommer således ikke uden om, at det er en dramatisk og god historie forfatteren har fundet frem, og da det oven i købet er forløbet 75 år siden Carl Østen og L. Ingemann sidst fortalte om stormfloden i bogform, er der også rimelig grund til at fortælle den igen.

Stormflodens effekt på kyststrækningerne er dog kun behandlet kort i bogen. Det er primært om skibene, og det der skulle blive Danmarks største strandingskatastrofe der fortælles. Dertil kommer et kapitel om de efterdønninger strandingskatastrofen medførte. Gennem interviews, mundtlige overleveringer, stednavne, genstande og mindesmærker perspektiveres stormfloden også op til nutiden.

Generelt er Kjeld Ejdorff rimelig velfunderet i strandingshistorien i 1800-tallets sidste halvdel, men det er desværre ikke ensbetydende med at bogen vil gå over i historien som solid forskning. Det er således ikke meget nyt til stormfloden, der bidrages med. En vigtig undtagelse er dog, at der tilføres ny viden om antallet af strandinger. Gennem en strandingsliste gøres det samlede resultat op til hele 260 strandede skibe på de danske kyster. Den sidste undersøgelse, udført af en af strandingshistoriens største autoriteter J.S. Hohlenberg i 1874, påviste »kun« at 182 skibe var strandet som en følge af stormfloden.

Særligt i det man kan kalde for historikerhåndværket halter bogen. Og det er ærgerligt

for forfatteren har lagt en stor indsats i bogen. Eksempelvis har bogen et »navneregister«, hvor det i virkeligheden viser sig, at der er tale om en form for fartøjsregister – eller rettere sagt, en liste over skibe nævnt i bogen *uden* sideangivelse! Også kildeangivelserne, giver anledning til irritation. Bogen bygger *tilsyneladende* udelukkende på sekundært kildemateriale i form af bøger og artikler samt i vid udstrækning på avisartikler fra samtiden. Det er der for så vidt intet galt i, men forfatteren holder kortene alt for tæt til kroppen. På trods af at bogen er udstyret med et omfattende noteapparat irriteres man af den lemfældige og inkonsekvente måde kilderne er omtalt på. Litteratur og artikler er angivet på må og få: nogle gange med forfatteren først, andre gange med titlen først. Det eneste konsekvente er, at stedangivelsen mangler. Dertil kommer, at de få henvisninger til primært kildemateriale, der endelig *er* anført, mere er kilde til irritation end til gavn for kommende tiders forskere. Typiske eksempler er: »*Strandingsprotokoller, diverse. Landsarkivet for Sjælland m.m.*« eller »*Generaltolddirektoratet. Rigsarkivet.*« Ikke ét ord om hvilke områder strandingsprotokollerne dækker, eller hvor i Generaltolddirektoratet, man skal lede. En nøjere gennemgang af noteapparatet viser da også, at arkivmaterialet i reglen er af navn og ikke af gavn.

På trods af disse tekniske mangler er fortællingen om stormfloden dog så god, at den næsten fortæller sig selv. Og de mange strandingsdramaer fra den dag i november 1872 er velvalgte og spændende læsning, der samtidig giver et indblik i strandingskatastrofens omfang og karakter. På udmærket vis kommer man også rundt i flere dele af katastrofeområdet, idet der gives eksempler på strandingsdramaer på Bornholm, Lolland, Falster, Fyn og forskellige steder på den sydjyske østkyst til og med Århus.

Anders Bloksgaard

Medvirkende ved dette hefte

Anders Bloksgaard, f. 1971, stud. mag.art. i historie ved Københavns Universitet.

Torben Hansgaard, f. 1942, cand.mag. og lektor ved Aalborghus Gymnasium.

Michael Hertz, f. 1939, cand.mag., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Jens Holmgaard 1920-2002, dr. phil., fhv. landsarkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag.

Helga Mohr, f. 1966, cand.mag., IT-arkivar ved Frederiksberg Stadsarkiv.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand. phil., museumsinspektør ved Hals Museum.

Lene Otto, f. 1960, Ph.d., lektor ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, dr.phil., fhv. lektor ved Institut for Historie ved Københavns Universitet. Formand for Dansk Lokalhistorisk Forening.

Karl Peder Pedersen, f. 1952, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchet (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Lene Otto: »Sygdommen kom som en Explosion«. Den spanske syge i Danmark 1
Jens Holmgaard: Den danske bondeungdoms mobilitet i 1730'erne 26
Henrik Gjøde Nielsen: Troels-Lund. En biografisk skitse 49

Anmeldelser

Rasmus Dahlberg (red.): En anden historie. Ni alternative Danmarkshistorier (Peter Henningsen) 68
Martin Schwarz Lausten: De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760) (Michael Hertz) 69
Kirsten Lindberg: I skyggen af Boas og Jakin. De københavnske frimurerhuse fra 1743 til i dag (Karl Peder Pedersen) 70
Christian Larsen: Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet (Karl Peder Pedersen) 70
Edmund Gosse: To Besøg i Danmark 1872 og '74. Dansk Åndsliv gennemskuet af en englænder (Peter Henningsen) 71
John Erichsen: Rønnebæksholm. En herregård ved Næstved (Christian Larsen) 71
Claus Bjørn: Brahesminde – et grevskabs historie (Christian Larsen) 71
Peter Dragsbo og Helle Ravn: Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til (Erik Helmer Pedersen) 72
Karsten Gabrielsen: Virksom flyver jeg frem. Dyreværneforeningen Svalens historie 1897-1985 (Helga Mohr) 74
Bo Bræstrup og Kurt Sørensen (red.): Mellem Kattegat og Isefjord. Rørvigs natur og kulturhistorie (Christian Larsen) 75
Børge Kjær: Djurslands kalk. Råstofudvinding og kalkindustri (Torben Hansgaard) 76
Kjeld Ejdorf: Stormfloden Den 13. november 1872 (Anders Bloksgaard) 78

ISSN 0106-4797

Special-Trykkeriet Viborg a-s